

Կ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ 2

**ԱՊՐԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ
ԵԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎԽՔԵՐԻ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՄԱԿԱՐԴԱԿԻ
ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

ԵՐԵՎԱՆ - 2007

ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ IV. ԱՊՐԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԵԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԵՄԱ 12. Տնտեսական արտադրության հասկացությունը և սահմանները

12.1. Արտադրության հայեցակարգերը.....	2
12.2. Շուկայական և ոչ շուկայական արտադրություն.....	5
12.3. Թողարկման գնահատման սկզբունքները.....	6
12.4. Տնտեսական գործունեության սուբյեկտների խմբավորումն ու դասակարգումը.....	10

ԹԵՄԱ 13. Աղբյուրների և ծառայությունների արտադրության մակրոտնտեսական ցուցանիշները

13.1. ՀՆԱ-ի հաշվարկման արտադրական մեթոդը.....	15
13.2. ՀՆԱ-ի հաշվարկման բաշխման մեթոդը.....	18
13.3. ՀՆԱ-ի հաշվարկը վերջնական օգտագործման մեթոդով.....	20
13.4. Հաստատուն գներով ՀՆԱ-ի հաշվարկը.....	24

ԹԵՄԱ 14. Աղբյուրների և ծառայությունների արտադրության վիճակագրության ճյուղային առանձնահատկությունները

14.1. Արդյունաբերություն.....	27
14.2. Գյուղատնտեսություն.....	34
14.3. Շինարարություն.....	37
14.4. Տրանսպորտ և կապ.....	40
14.5. Առևտուր, հասարակական սնունդ և մթերումներ.....	42

ԹԵՄԱ 15. Աղբյուրների և ծառայությունների շուկայի վիճակագրության ցուցանիշները

15.1. Ապրանքաշրջանառության վիճակագրություն.....	43
15.2. Ապրանքային պաշարների վիճակագրություն.....	46
15.3. Բեռնաշրջանառության վիճակագրություն.....	48

ԲԱԺԻՆ V. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԵՄԱ 16. Արտադրության ծախսեր հասկացությունը և դրա կազմը

16.1. Արտադրության ծախսեր հասկացությունը.....	49
16.2. Արտադրանքի ինքնարժեքի տեսակները և արտադրության ծախսերի կազմի ուսումնասիրությունը.....	51

ԹԵՄԱ 17. Արտադրության ծախսերի մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշները

17.1. Միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշները.....	53
17.2. Արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակի և դինամիկայի ընդհանրացնող ցուցանիշները.....	58
17.3. Շրջանառության ծախսերի վիճակագրության ցուցանիշները.....	62
17.4. Շահույթի և շահութաբերության ցուցանիշները.....	64

ԲԱԺԻՆ VI. ԲՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԵՄԱ 19. Կենսամակարդակի ցուցանիշները

19.1. Բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ինտեգրալ չափանիշները.....	67
19.2. Բնակչության անձնական եկամուտների ցուցանիշները.....	70
19.3. Բնակչության ծախսերի և սպառման ցուցանիշները.....	77
19.4. Բնակչության ըստ կենսամակարդակի շերտավորման ցուցանիշները.....	83
19.5. Մարդկային զարգացման ինդեքսի հաշվարկը.....	88

Տնտեսական արտադրության վերոհիշյալ սահմանումը բավականին լայն է: Դրա մեջ մտնում են նաև այնպիսի գործունեություններ, որոնց արդյունքները դժվար կամ անհնարին է որոշել (արժանահավատ տեղեկատվության բացակայություն, հնարավոր չէ գնահատել ծավալը, քանի որ տվյալ ապրանքները կամ ծառայությունները չեն վաճառվում շուկայում): Այդ իսկ պատճառով վիճակագրության պրակտիկայում մտցվում են սահմանափակումներ՝ տնտեսական արտադրության սահմաններ: ԱՀՀ-ում գործնականում գործունեության բոլոր տեսակները ներառվում են տնտեսական արտադրության սահմաններում: Բացառություն է կազմում սեփական սպառման համար անձնական և տնային ծառայությունների մատուցման հետ կապված տնային տնտեսությունների գործունեությունը, այսինքն՝ տնային տնտեսության մեկ անդամի մատուցած ծառայությունը մյուս անդամին (օրինակ՝ սննդի պատրաստումը, երեխաների դաստիարակությունը, հիվանդների խնամքը, բնակարանի նորոգումը, մաքրության պահպանումը և այլն): Ընդ որում, վարձու տնային սպասավորների գործունեությունը ներառվում է տնտեսական արտադրության սահմաններում:

Հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրության ծավալի հաշվարկման համար հաշվի են առնվում արտադրական գործունեության հետևյալ արդյունքները.

- Հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված ապրանքները, որոնք վաճառվել են շուկայում կամ որևէ եղանակով տրվել են այլ միավորներին:

Սեփական վերջնական սպառման կամ համախառն կուտակման համար հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված ապրանքները: Սեփական վերջնական սպառման համար արտադրված (ներառյալ վարձու տնային սպասավորների և սեփական կացարանում բնակվելու ծառայությունները) կամ այլ միավորներին (դրանց արտադրողը չհանդիսացող) տրամադրված ծառայությունները:

Համաձայն ԱՀՀ-ի վերջին տարբերակի, տնտեսական արտադրության սահմաններում անհրաժեշտ է ներառել ոչ միայն ստվերային տնտեսությունը (ապրանքների և ծառայությունների արտադրությունը, որը թաքցվում է պետական մարմիններից եկամուտները ցույց չտալու նպատակով), այլ նաև անօրինական գործունեության տեսակները (օրինակ՝ մարմնավաճառությունը, թմրադեղերի և զենքի արտադրությունն ու իրացումը): Հարկ է նշել, որ եթե թաքցված արտադրությունը մի շարք երկրների վիճակագրական մարմինները փորձում են գնահատել, ապա գործունեության անօրինական տեսակները մակրոտնտեսական հաշվարկներում գործնականում հաշվի չեն առնվում:

12.2. Շուկայական և ոչ շուկայական արտադրություն

Արտադրության լայն հայեցակարգի հիմնավոր դրույթներից մեկը շուկայական և ոչ շուկայական արտադրության ստորաբաժանումն է՝ կապված արտադրված ապրանքների և ծառայությունների օգտագործման ուղղությունից և գների բնույթից:

Շուկայական արտադրության նպատակը շահույթի ստացումն է: *Շուկայական թողարկումը* ներառում է տնտեսապես նշանակալի գներով իրացման համար արտադրված ապրանքներն ու ծառայությունները: Գները համարվում են տնտեսապես նշանակալի, եթե դրանք ձևավորվում են առաջարկի և պահանջարկի ազդեցությամբ՝ իրենց հերթին ազդելով վերջիններիս վրա: Համապատասխանաբար այն արտադրողները, որոնց թողարկումը հիմնականում շուկայական է, կոչվում են շուկայական արտադրողներ:

Շուկայական թողարկման ծավալը որոշվում է հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված հետևյալ ապրանքների և ծառայությունների արժեքների գումարման միջոցով.

- Ապրանքներ և ծառայություններ, որոնք իրացվել են տնտեսապես նշանակալի գներով:

Ապրանքներ և ծառայություններ, որոնք փոխանակվել են այլ ապրանքներով ու ծառայություններով:

Ապրանքներ և ծառայություններ, որոնք գործատուների կողմից բնամթերային ձևով տրվել են իրենց աշխատողներին աշխատանքի վարձատրության դիմաց:

Ապրանքներ և ծառայություններ, որոնք շուկայական արտադրողին պատկանող հիմնարկները տրամադրել են միմյանց (օրինակ՝ արտադրված և արտադրական նպատակներով գյուղատնտեսական կազմակերպության ներսում օգտագործված սերմերը, կերերը, կաթը):

Հետագայում շուկայական օգտագործման համար նախատեսված պատրաստի արտադրանքի պաշարների և անավարտ արտադրության արժեքի փոփոխությունը:

Ապրանքների և ծառայությունների արտադրությունը կոչվում է *ոչ շուկայական*, եթե դրանք նախատեսված են.

- Արտադրողների սեփական վերջնական օգտագործման համար (վերջնական սպառում կամ հիմնական կապիտալի համախառն կուտակում): Օրինակ՝ ֆերմերային և անձնական օժանդակ տնտեսություններում սեփական սպառման համար գյուղատնտեսական մթերքները, վարձու սպասավորների կողմից կատարվող տնային ծառայությունները, սեփական արտադրությունում օգտագործելու համար արտադրված մեքենաները, սարքավորումները և գործիքները, սեփական բնակարանում բնակվելու ծառայությունները և այլն:

Անվճար կամ տնտեսապես ոչ նշանակալի գներով սպառողներին տրամադրելու համար: Օրինակ՝ ողջ հասարակությանը մատուցվող

կառավարման և պաշտպանության շրջանակներում պետության կողմից տրամադրվող կոլեկտիվ ծառայությունները և անհատական անվճար ծառայությունները, որոնք իրականացվում են տնային տնտեսությունների համար կրթական և բժշկական սպասարկման ոլորտներում պետական կազմակերպությունների կողմից:

Այն արտադրողները, որոնց թողարկումը հիմնականում ոչ շուկայական է, կոչվում են ոչ շուկայական արտադրողներ:

12.3. Թողարկման գնահատման սկզբունքները

ԱՀՀ-ում նախատեսվում են թողարկման գնահատման հետևյալ սկզբունքները.

- Արտադրանքը հաշվառվում է այն ժամանակաշրջանում, որում արտադրվել է:

Արտադրանքի արժեքը որոշվում է՝ ելնելով տվյալ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող շուկայական գներից:

Իրացումը հաշվառվում է արտադրողից սպառողին ապրանքի սեփականության իրավունքի անցման կամ ծառայության մատուցման պահի դրությամբ:

Փոխանակված կամ աշխատանքի վարձատրության դիմաց տրված ապրանքների և ծառայությունների արժեքը որոշվում է՝ ելնելով այն գներից, որոնք կարող են ստացվել տվյալ ժամանակաշրջանում դրանց վաճառքից:

Սեփական վերջնական սպառման կամ հիմնական կապիտալի համախառն կուտակման համար արտադրված արտադրանքի արժեքը գնահատվում է համանման ապրանքների և ծառայությունների շուկայական գներով կամ, եթե շուկայական գները հնարավոր չէ որոշել, ապա ելնում են դրանց արտադրության ընթացիկ ծախսերի գումարից:

Պաշարները համալրող ապրանքները գնահատվում են դրանց ստացման պահի գներով, իսկ դուրս գրված ապրանքները՝ դուրս գրման պահի գներով:

Շուկայական ծառայությունների թողարկումը որոշվում է դրանց իրացման հասույթի մեծությամբ: Ապրանքների շուկայական թողարկման համար գրառվում է հետևյալ հավասարումը.

Հաշվետու ժամանակաշրջան - Պատրաստի արտադրանքի

Թողարկում = նույն արտադրանքի իրացում և + և անավարտ արտադրության

այլ շուկայական օգտագործում պաշարների տարբերություն

Արտադրության և իրացման պահերը միշտ չէ, որ համընկնում են միմյանց հետ: Այն դեպքում, երբ գները կայուն են, վերոհիշյալ հավասարումը թույլ է տալիս ճշտորեն որոշել հաշվետու ժամանակաշրջանում թողարկված արտադրանքի ծավալը:

Օրինակ 12.1. Հայտնի են որոշակի ժամանակաշրջանում արտադրանքի արտադրության, իրացման և պաշարների վերաբերյալ հետևյալ տվյալները (գները տվյալ ժամանակաշրջանում նախորդի համեմատությամբ չեն փոխվել)։

Ապրանք	Զափի միավոր	Պաշար տարեսկզբին	Արտադրվել է տարվա ընթացքում	Իրացվել է	Պաշարը տարեվերջին	Միավոր ապրանքի գինը
A	հատ	100	1000	900	200	1
B	կգ	400	300	700	-	1

Կատարենք հետևյալ ցուցանիշների հաշվարկը.

1. Իրացված արտադրանքի արժեքը հավասար է

$$900 \cdot 1 + 700 \cdot 1 = 1600 \text{ դ.մ.} :$$
2. Պատրաստի արտադրանքի պաշարների արժեքը տարեսկզբին կկազմի՝

$$100 \cdot 1 + 400 \cdot 1 = 500 \text{ դ.մ.} :$$
3. Պաշարը տարեվերջին կկազմի՝

$$200 \cdot 1 = 200 \text{ դ.մ.} :$$
4. Պատրաստի արտադրանքի պաշարների փոփոխությունը հավասար է՝

$$200 - 500 = -300 \text{ դ.մ.} :$$
5. Ընթացիկ ժամանակաշրջանի թողարկումը հավասար է՝

$$1600 - 300 = 1300 \text{ դ.մ.} ,$$

ինչը համապատասխանում է արտադրության իրական ծավալին.

$$1000 \cdot 1 + 300 \cdot 1 = 1300 \text{ դ.մ.} :$$

Սղաճի պայմաններում պաշարներում գտնվող ապրանքների գները փոխվում են, և թողարկման հաշվարկը դիտարկվող հավասարման միջոցով առանց հոլդինգային շահույթի (վնասի) հաշվառման կհանգեցնի խեղաթյուրված արդյունքների:

Օրինակ 12.2. Նախորդ խնդրի պայմաններում մտցնենք հետևյալ փոփոխությունները. A ապրանքի գինը չի փոխվել նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, իսկ B ապրանքը իրացվել է տվյալ ժամանակաշրջանում 1 կգ համար 2 դ.մ.: Այս դեպքում կստանանք հետևյալ արդյունքները.

Իրացված արտադրանքի արժեքը հավասար է՝

$$900 \cdot 1 + 700 \cdot 2 = 2300 \text{ դ.մ.} :$$

Թողարկումը դիտարկվող հավասարման հիման վրա կկազմի

$$2300 - 300 = 2000 \text{ դ.մ.} :$$

Սակայն արտադրության իրական ծավալը տվյալ ժամանակաշրջանում կազմում է 1600 դ.մ.

$$1000 \cdot 1 + 300 \cdot 2 = 1600 \text{ դ.մ.}$$

B ապրանքի հոլդինգային շահույթը հավասար է 400 դ.մ. (պաշարներից դուրս գրված պատրաստի արտադրանքի դուրս գրման պահի և դրանց ստացման պահի

գներով արժեքի տարբերությունը հավասար է՝ $400 \cdot 2 - 400 \cdot 1 = 400$ դ.մ.): Այդ գումարով էլ մեծացվել է արտադրության ծավալը: Այժմ որոշենք պատրաստի արդյունքի պաշարների արժեքի փոփոխությունը համաձայն ԱՀՀ-ի գնահատման սկզբունքների.

$$200 \cdot 1 - (100 \cdot 1 + 400 \cdot 2) = -700 \text{ դ.մ. կամ } -300 - 400 = -700 \text{ դ.մ. ,}$$

որտեղ՝

(-300) – պաշարների տարեվերջի և տարեսկզբի արժեքների տարբերությունն է, իսկ 400 հոլդինգային շահույթն է:

Հաշվարկենք թողարկումը հաշվի առնելով պաշարների փոփոխության նոր գնահատումը.

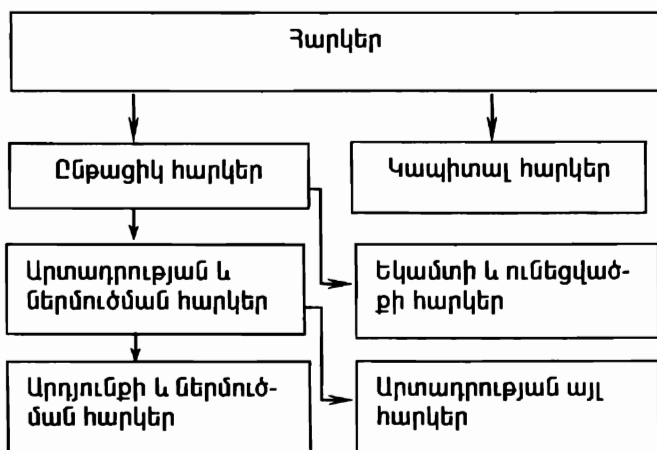
$$2300 - 700 = 1600 \text{ դ.մ. ,}$$

ինչը համապատասխանում է արտադրության իրական ծավալին:

Անընդհատ գույքագրման մեթոդի կիրառումը գործնականում մեծ դժվարություններ է առաջացնում, քանի որ այն ենթադրում է նյութական շրջանառու միջոցների պաշարների անընդհատ հաշվառում և վերագնահատում:

Կախված նրանից, թե ինչպես են արտադրանքի արժեքում հաշվառվում հարկերը, սուբսիդիաները և առևտրատրանսպորտային ծախսերը, առանձնացնում են գների երեք տեսակ՝ հիմնական գին, արտադրողի գին և գնորդի գին (կամ շուկայական գին): Նախ և առաջ կատարվում է հարկերի երկու դասերի սահմանազատում. պարբերաբար վճարվող *ընթացիկ հարկեր* և *կապիտալ հարկեր*, այսինքն՝ միանվագ հարկեր՝ կապված սեփականության փոխանցման հետ: Ընթացիկ հարկերը համասեռ չեն: Դրանց կազմում առանձնացնում են երկու խումբ.

Հարկերի դասակարգման սխեմա.

Արտադրության և ներմուծման հարկեր, որոնք կոչվում են *անուղղակի հարկեր*, քանի որ դրանք տնտեսվարող սուբյեկտները վճարում են անկախ եկամտի մակարդակից:

Եկամտի և ունեցվածքի հարկեր, որոնք կոչվում են *ուղղակի*, քանի որ դրանց մեծությունը կախված է ստացված եկամտի և ունեցած կապիտալի մեծությունից (շահութահարկ, եկամտահարկ, հարկեր արանսպորտային միջոցների տերերից և այլն):

Արտադրության և ներմուծման հարկերը ստորաբաժանվում են երկու ենթախմբի.

Արդյունքի (ապրանքների) հարկեր, որոնց մեծությունը անմիջականորեն կախված է թողարկված ապրանքների և ծառայությունների արժեքից (ավելացված արժեքի հարկ, շրջանառության հարկ, ակցիզ, ներմուծման տուրք, կոնկրետ տեսակի ծառայությունների հարկեր, չիմակ գովազդի, վիճակախաղի և այլն):

Արտադրության այլ հարկեր (հողի հարկ, աշխատանքային ռեսուրսների հարկ, բնական պաշարների օգտագործման և բնապահպանման վճարներ, արտոնագրային վճարներ, կազմակերպություններից ղանձվող պետական տուրքեր և այլն), որոնց չափերն ուղղակիորեն կախված չեն արտադրության ծավալներից և շահութաբերությունից:

Վճարված հարկերի և ստացված սուբսիդիաների տարբերությունը ունի երեք տեսակ: Եթե հարկերը իրավաբանական և ֆիզիկական մեծից կողմից պետությանը կատարվող պարտադիր և չփոխհատուցվող վճարներ են, ապա սուբսիդիաները ընթացիկ չփոխհատուցվող վճարներ են, որոնք պետությունը կատարում է ձեռնարկություններին՝ օգնելով որոշակի տեսակի ապրանքների և ծառայությունների արտադրության, վաճառքի կամ ներմուծման հետ:

ԱԳՀ-ում ապրանքների և ծառայությունների թողարկումը գնահատելու ամսաք երաշխավորված է օգտագործել հիմնական գինը, որի ստացվածքային տարրը հանդիսանում է արտադրության այլ հարկերը: *Հիմնական գինը* այն գումարն է, որն արտադրողն ստանում է միավոր ապրանքի կամ ծառայության դիմաց, առանց արդյունքի և ներմուծման հարկերի, սակայն ներառյալ արդյունքի և ներմուծման սուբսիդիաները: Մետաղական տարբեր ծյուղերում արտադրության և եկամուտների ավելորդ կառուցվածքի վրա հարկերի և սուբսիդիաների դրույթաբեկիչ տարբերության ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով, ինչպիսիք ցուցանիշները գնահատվում են հիմնական գներով:

Արտադրողի գինը և հիմնական գինը միմյանց հետ կապված են հետևյալ հարաբերակցությամբ.

Արտադրողի գին = Հիմնական գին + Արդյունքի գույք հարկեր (առանց ԱԱՀ)
որտեղ ԱԱՀ - ավելացված արժեքի հարկն է:

Գնորդի (սպառողի) զինը (կամ շուկայական զինը) արտահայտում է միավոր ապրանքի կամ ծառայության ձեռքբերման փաստացի ծախսերը:

Գնորդի զինը=Արտադրողի զինը+ԱՄՀ+Առևտրատրանսպորտային հավելագին:

Գնորդների գներով (շուկայական գներով) չափվում են համախառն ներքին արդյունքը, ապրանքների և ծառայությունների վերջնական և միջանկյալ սպառման ցուցանիշները, ինչպես նաև կապիտալի կուտակումը:

Ոչ շուկայական ապրանքներն ու ծառայությունները գնահատվում են կամ շուկայում իրացվող նմանատիպ ապրանքների և ծառայությունների գներով, եթե դա հնարավոր է որոշել, կամ արտադրության ծախսերով, եթե շուկայական զինը բացակայում է (մասնավորապես այդպես են գնահատվում պետական հիմնարկների և ոչ առևտրային կազմակերպությունների ծառայությունները):

12.4. Տնտեսական գործունեության սուբյեկտների խմբավորումն ու դասակարգումը

ԱՀՀ-ում օգտագործվում են տնտեսական միավորների և դասակարգումների երկու տեսակ. տնտեսական գործունեության սուբյեկտների խմբավորումն ըստ տնտեսության հատվածների (սեկտորների) և ծյուղերի: Եթե նյութական արտադրության հայեցակարգի շրջանակներում տնտեսագիտական վերլուծության մեջ առաջատար դերը կատարում է ծյուղային դասակարգումը, ապա ըստ ԱՀՀ-ի մեթոդաբանության՝ կենտրոնական է համարվում տնտեսվարող սուբյեկտների դասակարգումն ըստ տնտեսության հատվածների: Վերջինս օգտագործվում է արտադրության գործընթացի, եկամուտների և ծախսերի հոսքերի, ակտիվների և պասիվների վիճակը և փոփոխություններն ուսումնասիրելու նպատակով:

Դասակարգման օբյեկտ են հանդիսանում այն տնտեսվարող միավորները (իրավաբանական կամ ֆիզիկական անձինք), որոնք կարող են տիրել և տնօրինել ակտիվներն ու ապրանքները, իրենց անունից պարտավորություն հանձն առնել և այլ միավորների հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնել (այսինքն՝ գործառնություններ կատարել արտադրության, եկամուտների բաշխման, վերաբաշխման և օգտագործման գործընթացում), ունեն հաշիվների հավաքակազմ կամ իրենց համար հնարավոր է հաշիվների կազմումը: Այսպիսի միավորները կոչվում են *կառուցվածքային (ինստիտուցիոնալ)*:

ԱՀՀ-ում իրականացվում է հստակ տարբերակում ազգային (ներքին) էկոնոմիկայի և «մնացած աշխարհ» հայեցակարգերի միջև, ինչը հիմնված է «տնտեսական տարածք», «տնտեսական շահերի կենտրոն», «ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ» հասկացությունների վրա:

Երկրի *տնտեսական տարածքն* այն տարածքն է, որը ղեկավարվում է տվյալ երկրի կառավարության կողմից, որի սահմաններում մարդիկ,

ասլորանքները և փողը կարող են ազատ տեղաշարժ կատարել¹։ Եթե կառուցվածքային միավորը իրականացնում է կամ մտադրվել է իրականացնել իր գործունեությունը տվյալ երկրի տնտեսական տարածքում երկար ժամանակով (մեկ տարի և ավելի), ապա համարվում է, որ նրա տնտեսական շահերի կենտրոնը գտնվում է տվյալ տարածքում։ Այսպիսի կառուցվածքային միավորներին (կազմակերպություններ, ձեռնարկություններ, հիմնարկներ, տնային տնտեսություններ) անվանում են երկրի ռեզիդենտներ, այսինքն՝ *ռեզիդենտը* այն կառուցվածքային միավորն է, որի տնտեսական շահերի կենտրոնը գտնվում է տվյալ երկրի տնտեսական տարածքում։ Համարվում է, որ հողի, շենքերի և կառույցների սեփականատերերը տնտեսական շահերի կենտրոնն ունենում են տվյալ երկրում և հանդիսանում են ռեզիդենտներ։

Վճռական նշանակություն ունի իրավաբանական անձի գտնվելու վայրը կամ ֆիզիկական անձի մշտական բնակության վայրը, ինչպես նաև երկրի տնտեսական տարածքում տնտեսական գործունեություն ծավալելու տևողությունը։ Ռեզիդենտներ կարող են լինել ոչ միայն հայրենական ձեռնարկություններն ու կազմակերպությունները և երկրի մշտապես բնակվող քաղաքացիները, այլ նաև արտասահմանյան ֆիրմաների բաժանմունքները և այլ երկրների հյատակները։

Ազգային (ներքին) էկոնոմիկան ընդգրկում է տվյալ երկրի տնտեսական տարածքում կամ դրա սահմաններից դուրս միայն ռեզիդենտների գործունեությունը։ Բոլոր ոչ ռեզիդենտ կառուցվածքային միավորների համակցությունը, որոնք ունեն երկրի ռեզիդենտների հետ տնտեսական կապեր, ԱՀՀ-ում կոչվում է *մնացած աշխարհ* (արտերկիր)։

Կառուցվածքային ռեզիդենտ-միավորները՝ ըստ կատարվող տնտեսական ֆուլցիաների և եկամուտների ձևավորման աղբյուրների, խմբավորվում են հետևյալ հատվածների.

- ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ (կորպորացիաներ),
- ֆինանսական կազմակերպություններ,
- սլետական կառավարման մարմիններ,
- տնային տնտեսություններն սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպություններ,
- տնային տնտեսություններ։

Յուրաքանչյուր հատվածի ներսում, ըստ տարբեր հատկանիշների, կարող են առանձնացվել ենթահատվածներ (ըստ սեփականության ձևերի, կազմակերպման տեսակի, կատարվող գործառնությունների և այլն)։

---

¹ Այն ընդգրկում է ազգային օդային տարածությունը, տերիտորիալ ջրերը և միջազգային ջրերի մայրցամաքային շելֆը, որոնց վերաբերյալ տվյալ երկիրն ունի բացառիկ իրավունք (հունքի, վառելիքի և այլ օգտակար հանածոների հանույթի համար), և այլ երկրներում տերիտորիալ անկլավները (ղեսպանություններ, հյուպատոսություններ, ռազմական և գիտական բազաներ և այլն)։

«Ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ» հատվածը ներկայացնող կառուցվածքային միավորներն ունեն հետևյալ բնութագրերը.

- Հիմնական ֆունկցիան ապրանքների և ոչ ֆինանսական ծառայությունների շուկայական արտադրությունն է:

Հիմնական նպատակը թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների իրացման ճանապարհով շահույթի կամ տնտեսական այլ օգուտի ստացումն է:

Եկամուտների հիմնական աղբյուրը՝ ապրանքների և ծառայությունների իրացումից ստացվող հասույթն է:

Կախված այն բանից, թե ով է վերահսկողություն իրականացնում կառուցվածքային միավորների նկատմամբ, տվյալ հատվածի կազմում կարող են առանձնացվել հետևյալ ենթահատվածները՝

- պետական ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ, որոնք վերահսկվում են պետության կողմից,

ոչ պետական ազգային ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ (բաժնետիրական ընկերություններ, կոոպերատիվներ, մասնավոր ձեռնարկություններ, հասարակական կազմակերպությունների ձեռնարկություններ և այլն),

արտասահմանյան ոչ ֆինանսական կազմակերպություններ, որոնք վերահսկվում են ոչ ռեզիդենտ կառուցվածքային միավորների կողմից:

«Ֆինանսական կազմակերպություններ» հատվածը ներառում է այն կառուցվածքային միավորները, որոնք առևտրային հիման վրա իրականացնում են ֆինանսական միջնորդություն կամ դրա հետ կապված օժանդակ ֆինանսական գործունեություն: Ֆինանսական միջնորդության ծառայությունները կայանում են որոշ տնտեսական միավորների ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների կուտակման (դեպոզիտների ներգրավման, արժեթղթերի թողարկման միջոցով և այլն) և այլ միավորներին օգտագործման համար տրամադրման մեջ: Ֆինանսական միջնորդությամբ զբաղվող տնտեսվարող սուբյեկտների ռեսուրսները հիմնականում ձևավորվում են ընդունած պարտավորությունների և ստացած տոկոսների, ապահովագրական պարգևատրումների հաշվին: Այսպիսի միավորներին վերաբերում են բանկերը, ներդրումային հիմնադրամները և ֆոնդային բորսաները:

Տվյալ հատվածն ընդգրկում է նաև ապահովագրական ընկերությունները և կենսաթոշակային հիմնադրամները: Ապահովագրական կազմակերպությունները սովորաբար կատարում են ոչ միայն ապահովագրական գործունեություն, որի արդյունքն է ապահովագրական ծառայությունը, այլ նաև ֆինանսական և ներդրումային գործառնություններ (ապահովագրական ռեզերվների ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների տեղավորում ֆինանսական շուկայում):

«Պետական կառավարման մարմիններ (պետական կազմակերպություններ)» հատվածն ընդգրկում է այն կառուցվածքային միավորները, որոնք ունեն հետևյալ բնութագրերը.

- Հիմնական ֆունկցիան անհատական կամ կոլեկտիվ սպառման համար նախատեսված ոչ շուկայական ծառայությունների արտադրությունն է:

Նպատակը տնտեսության գործելու հիմնավոր պայմանների ստեղծումն է (իրավական և ինստիտուցիոնալ կարգի կազմակերպում, պաշտպանություն, շրջակա միջավայրի պահպանություն և այլն), տնտեսական և սոցիալական արդյունավետ քաղաքականության անցկացումը:

Եկամուտների (ռեսուրսների) հիմնական աղբյուրը՝ պարտադիր վճարումները (հարկեր և այլ հատկացումներ), որոնք կատարում են այլ հատվածներին պատկանող կազմակերպությունները և ֆիզիկական անձինք, եկամուտներ սեփականությունից:

Տվյալ հատվածի կառուցվածքային միավորները բավարարում են հասարակության պահանջմունքներն այնպիսի կոլեկտիվ ծառայություններով, որոնք շուկայում իրացնելու անհնարինության հետևանքով պետք է ֆինանսավորվեն կենտրոնացված աղբյուրներից (օրինակ՝ կառավարումը, տնտեսական գործընթացների կարգավորումը, գիտահետազոտական գործունեությունը, շրջակա միջավայրի պահպանությունը, պաշտպանությունը և այլն), կամ էլ սոցիալական և քաղաքական բնույթի պատճառներով տնային տնտեսությունների անդամներին տրամադրվում են անվճար կամ տնտեսական նշանակություն չունեցող գներով (օրինակ՝ բնակչության անվճար կամ արտոնյալ սպասարկումը կրթության, առողջապահության, մշակույթի, արվեստի և սպորտի բնագավառներում): Դրանց վերաբերում են այն կազմակերպությունները, որոնք ֆինանսավորվում են պետական բյուջեից, պետական սոցիալական ապահովվածության հիմնադրամներից և այլն:

«Տնային տնտեսություններն սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպություններ» հատվածը բաղկացած է այն կառուցվածքային միավորներից, որոնք հիմնական ֆունկցիան տնային տնտեսություններին անվճար կամ տնտեսապես ոչ նշանակալի գներով տրամադրվող ապրանքների և ծառայությունների ոչ շուկայական արտադրությունն է: Դրանք չեն վերահսկվում և չեն ֆինանսավորվում պետության կողմից: Այս տնտեսական միավորների կարգավիճակը թույլ չի տալիս դրանց լինել եկամտի, շահույթի կամ այլ ֆինանսական օգուտի աղբյուր այն իրավաբանական կամ ֆիզիկական անձանց համար, որոնք վերջիններիս հիմնադրում, վերահսկում կամ ֆինանսավորում են: Այս հատվածը ներառում է երեք տիպի այնպիսի կառուցվածքային միավորներ, որոնք տարբերվում են նպատակներով և եկամտի ձևավորման աղբյուրներով.

- Հասարակական և կրոնական կազմակերպություններ, որոնք ստեղծվում են տվյալ կազմակերպության անդամներին ծառայություններ

մատուցելու նպատակով և ֆինանսավորվում են հիմնականում կամավոր մուծումների հաշվին: Դրանց են վերաբերում քաղաքական կուսակցությունները, արհմիութենական կազմակերպությունները, սպառողների միությունները, եկեղեցիները, կրոնական միությունները, մարզական կազմակերպությունները և այլն:

Բարեգործական միություններ և հիմնադրամներ, որոնք ստեղծվում են մարդասիրական նպատակներով կարիքավոր տնային տնտեսություններին ապրանքներ և ծառայություններ մատուցելու համար: Դրանց եկամուտների աղբյուրները հանդիսանում են դրամական կամ բնեղեն ձևով հասարակության և կազմակերպությունների նվիրատվությունները:

Այլ ոչ առևտրային կազմակերպություններ, որոնք ստեղծվում են որպես ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների ստորաբաժանումներ՝ աշխատողներին և իրենց ընտանիքներին սոցիալ-մշակութային ծառայություններ մատուցելու նպատակով (գերատեսչական հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, մարզական բազաներ, առողջարաններ և այլն): Դրանց ռեսուրսները ձևավորվում են հիմնադիր ձեռնարկությունների միջոցների հաշվին:

«Տնային տնտեսություններ» հատվածն ընդգրկում է ռեզիդենտ տնային տնտեսությունները: Բոլոր տնային տնտեսությունների, որպես կառուցվածքային միավորների, հիմնական ֆունկցիան ապրանքների և ծառայությունների սպառումն է: Որոշ տնային տնտեսություններ հանդիսանում են ապրանքներ և ծառայություններ արտադրողներ: ԱՀՀ-ում համարվում է, որ արտադրությունը տնային տնտեսությունների հատվածում տեղի է ունենում այսպես կոչված ոչ կորպորատիվ ձեռնարկությունների շրջանակներում, որոնք ստեղծվում են ինչպես վաճառքի, այնպես էլ սեփական սպառման համար ապրանքներ և ծառայություններ արտադրելու նպատակով: Տնային տնտեսությունների եկամուտների հիմնական աղբյուրներն են աշխատանքի վարձատրությունը, սեփականությունից եկամուտները, թոշակները, նպաստները և այլ սոցիալական վճարները, ոչ կորպորատիվ ձեռնարկությունների սեփականատերերի խառն եկամուտը²:

«Մնացած աշխարհ» հատվածը բաղկացած է բոլոր ոչ ռեզիդենտ կառուցվածքային միավորներից, որոնք տվյալ երկրի կառուցվածքային ռեզիդենտ-միավորների հետ կապված են տնտեսական հարաբերություններով: Դրանցից որոշները կարող են ֆիզիկապես գտնվել տվյալ երկրի աշխարհագրական սահմանների շրջանակներում (օրինակ՝ արտասահմանյան ղեկավարությունները, հյուպատոսությունները, ռազմական բազաները, արտասահմանյան սեզոնային աշխատողները):

² Ոչ կորպորատիվ ձեռնարկությունների սեփականատերերի եկամուտը կոչվում է խառը, քանի որ այն բաղկացած է երկու մասից՝ սեփական աշխատանքի վարձատրություն և ձեռնարկատիրական եկամուտ, որոնք միմյանցից անհնարին է տարանջատել:

ԹԵՄԱ 13. Ապրանքների և ծառայությունների արտադրության մակրոտնտեսական ցուցանիշները

Տնտեսական արտադրության լայն հայեցակարգի շրջանակներում կենտրոնական մակրոտնտեսական ցուցանիշը համդիսանում է համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ): Այն դիտվում է որպես երկրի բարեկեցության և տնտեսական ակտիվության առավել ընդհանուր չափորոշիչ: ՀՆԱ-ն օգտագործվում է տնտեսության զարգացման մակարդակը, տեմպերը, համաձայնությունները որոշելու, պետության տնտեսական քաղաքականության հաջողություններն ու ծախսողունները գնահատելու, մի շարք երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակների միջազգային համեմատություններ կատարելու համար:

Տնտեսական վերլուծության մեջ ՀՆԱ-ն համադրվում է ամբողջ բնակչության, տնտեսապես ակտիվ և զբաղված բնակչության թվաքանակի, հիմնական ֆոնդերի, ներդրումների ծավալի, աշխատավարձի ֆոնդի, պետական ծախսերի, բնակչության իրական դրամական եկամուտների ու ծախսերի և այլ ցուցանիշների հետ: Դա թույլ է տալիս հետազոտել զբաղվածության մակարդակը և դինամիկան, աշխատանքային և նյութական ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը, ներդրումային քաղաքականության արդյունքներն ու ուղղությունները, չափել երկրի տնտեսական ներուժը և դրա օգտագործման աստիճանը:

ՀՆԱ-ն բնութագրում է տվյալ երկրի տնտեսական տարածքում որոշակի ժամանակահատվածում (սովորաբար տարվա ընթացքում) իրականացվող կառուցվածքային ռեզիդենտ-միավորների արտադրական գործունեության վերջնական արդյունքը: Այն կարող է դիտվել արտադրության փուլում, եկամուտների ձևավորման փուլում և եկամուտների օգտագործման փուլում:

13.1. ՀՆԱ-ի հաշվարկման արտադրական մեթոդը

ՀՆԱ-ն արտադրության ծավալի ցուցանիշ է և նախատեսված է այս կամ այն ժամանակաշրջանում տվյալ երկրի ռեզիդենտների կողմից արտադրության գործընթացում ստեղծված արժեքը չափելու համար: ՀՆԱ-ի հաշվարկման արտադրական մեթոդի հիմքում ընկած են հետևյալ ցուցանիշները՝

- ապրանքների և ծառայությունների թողարկում,
- միջանկյալ սպառում,
- համախառն ավելացված արժեք:

Հատվածի, ճյուղի կամ ողջ տնտեսության *թողարկումը* բոլոր ապրանքների և ծառայությունների արժեքն է, որոնք արտադրվել են հաշվետու ժամանակաշրջանում համապատասխան հատվածի, ճյուղի կամ ազգային էկոնոմիկայի կազմի մեջ մտնող ռեզիդենտ արտադրական միավորների կողմից: Քանի որ կառուցվածքային միավորի թողարկումը գոյանում է իրեն պատկանող հաստատությունների թողարկումներից,

ապա տնտեսության բոլոր հատվածների թողարկումը հավասար է բոլոր ճյուղերի թողարկմանը: ԱԳՀ-ում թողարկումն ընդունված է հաշվարկել հիմնական գներով:

Թողարկված արտադրանքի արժեքը ներառում է արտադրության գործընթացում օգտագործված ապրանքների և ծառայությունների արժեքը: Հաշվետու ժամանակաշրջանում նոր ստեղծված արժեքը որոշելու համար անհրաժեշտ է թողարկումից հանել միջանկյալ սպառումը:

Միջանկյալ սպառումը կազմված է այն ապրանքների և ծառայությունների արժեքից, որոնք հաշվետու ժամանակաշրջանում ամբողջությամբ սպառվում կամ վերափոխվում են այլ ապրանքներ և ծառայություններ արտադրելու գործընթացում: Այն ներառում է հետևյալ տարրերը.

- *Նյութական ծախսեր* (հումք, նյութեր, վառելիք, էներգիա, կիսաֆաբրիկատներ, նյութական ծառայություններ, բնակարանի ընթացիկ նորոգման սեփականատերերի ծախսերը, սեփական տնտեսական գործունեության համար տնային տնտեսությունների կողմից գործիքների, շինարարական նյութերի, կերերի, սերմերի գնումները, հիվանդանոցների կողմից սննդամթերքի և դեղորայքի գնումները և այլն):

Ոչ նյութական ծառայությունների վճարներ (գիտահետազոտական և փորձարարական աշխատանքների վճարում, ֆինանսական ծառայությունների վճարում, կադրերի պատրաստման և որակավորման բարձրացման ծախսեր, իրավաբանական ծառայությունների վճարում, աուդիտ, զովազդի ծախսեր, արտադրական ակտիվների վարձակալության վճարներ):

Գործուղման ծախսեր (ուղևորության և հյուրանոցային ծառայության վճարի մասով):

Միջանկյալ սպառման այլ տարրեր, որոնք ներառում են ինչպես նյութական ծախսերը, այնպես էլ ոչ նյութական ծառայությունների վճարները (ներկայացուցչական ծախսեր, երաշխիքային նորոգման և սպասարկման ծախսեր և այլն):

Արտադրողների ոչ բոլոր ծախսերն են ընդգրկվում միջանկյալ սպառման մեջ: Այն չի ընդգրկում հիմնական կապիտալի սպառումը, ինչպես նաև մի շարք ծախսեր, որոնք կապված չեն անմիջապես ապրանքների և ծառայությունների արտադրության հետ և դիտվում են այլ տնտեսական կատեգորիաների կազմում: Դրանց վերաբերում են.

- Հիմնական կապիտալի կուտակումը, այսինքն՝ շինարարության ծախսերը, շենքերի, կառույցների և սարքավորումների կապիտալ նորոգման ծախսերը, երկրաբանահետազոտական աշխատանքների ծախսերը, ծրագրային ապահովվածության ձեռքբերման ծախսերը և այլն: Վերջնական սպառման ծախսերը, այսինքն՝ ձեռնարկության աշխատողների սոցիալ-կենցաղային սպասարկման ծախսեր (գերատեսչական հիվանդանոցներ, կացարան, մարզական կառույցներ և այլն):

Սեփականությունից եկամուտների փոխանցումը՝ հողի, ընդերքի և այլ նյութական չարտադրված ակտիվների օգտագործման համար վարձակալության վճարը:

Միջանկյալ սպառումը գնահատվում է շուկայական գներով (գնորդների գներով): Ապրանքների և ծառայությունների թողարկման և միջանկյալ սպառման տարբերությունը կոչվում է համախառն ավելացված արժեք (ՀԱԱ).

$$\text{ՀԱԱ} = \text{Թ} - \text{ՍՍ}:$$

«Համախառն» տերմինը նշանակում է, որ ավելացված արժեքի ցուցանիշը հաշվարկելու ժամանակ թողարկումից չի հանվում հիմնական կապիտալի սպառումը, որը, ինչպես և արտադրության մեջ սպառված այլ ապրանքների և ծառայությունների արժեքը, նախորդ ժամանակաշրջանների արտադրական գործունեության արդյունք է: *Հիմնական կապիտալի սպառումը* (ՀՎՍ) ԱՀՀ-ում բնորոշվում է որպես ապրանքների և ծառայությունների արտադրության գործընթացում հիմնական կապիտալի արժեքի նվազում ֆիզիկական և բարոյական մաշվածքի կամ սովորական վնասվածքի արդյունքում: Այն կարող է հաշվարկվել հիմնական կապիտալի տարրերի ծառայության փաստացի տևողությունից և վերականգնման արժեքից ելնելով, օրինակ՝ անընդհատ գույքագրման մեթոդի հիման վրա: Համախառն ավելացված արժեքից հանելով հիմնական կապիտալի սպառումը, ստանում են զուտ ավելացված արժեքը: Այն ավելի ճիշտ է արտահայտում հաշվետու ժամանակաշրջանում նոր ստեղծված արժեքը.

$$\text{ԶԱԱ} = \text{ՀԱԱ} - \text{ՀՎՍ}:$$

Քանի որ թողարկումը չափվում է հիմնական գներով, ապա համախառն-և զուտ ավելացված արժեքները նույնպես գնահատվում են հիմնական գներով: Այստեղից հետևում է, որ ավելացված արժեքի բաղադրիչ են հանդիսանում արտադրության այլ հարկերը:

Տնտեսության բոլոր հատվածների համախառն ավելացված արժեքի գումարը հավասար է բոլոր ճյուղերի համախառն ավելացված արժեքի գումարին: Շուկայական գներով ՀՆԱ-ն հաշվարկելու համար տնտեսության ճյուղերի կամ հատվածների համախառն ավելացված արժեքի գումարը նվազեցվում է ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայությունների³ մեծությունով և ավելացվում է արդյունքի և ներմուծման զուտ հարկերի մեծությունով.

$$\text{ՀՆԱ} = \Sigma \text{ՀԱԱ} + \Delta \text{Հ} (\text{Արդ. և ներմ.}),$$

³ Ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայությունները բանկերի ստացված և վճարված տոկոսների տարբերությունն է: Այս ծառայությունները ԱՀՀ-ում դիտվում են որպես միջանկյալ սպառում: Քանի որ տվյալ ծառայությունները դժվար է վերագրել որևէ կոնկրետ ճյուղի (հատվածի) ծախքերին, ապա վերջիններս հանում են ամբողջ տնտեսության ՀԱԱ-ից:

որտեղ՝

ΣΖԱԱ - համախառն ավելացված արժեքի գումարային մեծությունն է՝ հանած ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայությունները:

Համախառն ներքին արդյունքից հանելով հիմնական կապիտալի սպառումը՝ ստանում են զուտ ներքին արդյունքը (ՁՆԱ)⁴.

$$\text{ՁՆԱ} = \text{ՀՆԱ} - \text{ՀԿԱ}:$$

Օրինակ 13.1. ՀՀ ԱՎԾ-ի տվյալներով⁵ Հայաստանի տնտեսության թողարկումը հիմնական գներով 2001թ. կազմել է 1876.7 մլրդ. դրամ, միջանկյալ սպառումը (առանց ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայությունների)՝ 797.6 մլրդ. դրամ, ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայությունները՝ 16.9 մլրդ. դրամ, արդյունքի և ներմուծման հարկերը՝ 120.4 մլրդ. դրամ, սուբսիդիաները՝ 6.7 մլրդ. դրամ, հիմնական կապիտալի սպառումը՝ 168.1 մլրդ. դրամ: Հաշվարկել հետևյալ ցուցանիշները.

Միջանկյալ սպառումը ամբողջ տնտեսության համար՝

$$\Sigma \text{ՄԱ} = 797.6 + 16.9 = 814.5 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Համախառն ավելացված արժեքը՝ հիմնական գներով՝

$$\Sigma \text{ՀԱԱ} = 1876.7 - 814.5 = 1062.2 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Զուտ ավելացված արժեքը՝

$$\Sigma \text{ՁԱԱ} = 1062.2 - 168.1 = 894.1 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Վրդյունքի և ներմուծման զուտ հարկեր՝

$$\Delta \text{Հ(Վրդ. և ներմուծ.)} = \text{Հ} - \text{Ա} = 120.4 - 6.7 = 113.7 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Համախառն ներքին արդյունքը շուկայական գներով՝

$$\text{ՀՆԱ} = 106.2 + 113.7 = 1175.9 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

13.2 ՇՆԱ-ի հաշվարկման բաշխման մեթոդը

ՀՆԱ-ն եկամուտների ձևավորման փուլում կարող է հաշվարկվել որպես արտադրության գործընթացի անմիջական մասնակիցների միջև բաշխման ենթակա սկզբնական եկամուտների հանրագումար: Սկզբնական եկամուտները հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրության գործընթացում ստեղծված ավելացված արժեքի բաղադրիչներն են: Դրանց վերաբերում են հետևյալ եկամուտները.

⁴ Քանի որ հիմնական կապիտալի սպառման մասին ճշգրիտ գնահատականի ստացումը (համաձայն ԱՀՀ-ի) կապված է մեծ դժվարությունների հետ, ապա գործնականում հաճախակի օգտվում են համախառն ավելացված արժեքի և համախառն ներքին արդյունքի ցուցանիշներից, չնայած վերլուծական տեսանկյունից առավել մեծ նշանակություն ունեն զուտ ավելացված արժեքի և զուտ ներքին արդյունքի ցուցանիշները:

⁵ Հայաստանի ազգային հաշիվները 1990-2001, ՀՀ ԱՎԾ, վիճակագրական ժողովածու, Երևան 2003, էջ 16:

1. Վարձու աշխատողների աշխատանքի վարձատրությունը (ռեզիդենտների և ոչ ռեզիդենտների) որոշվում է հաշվետու ժամանակաշրջանում վարձու աշխատողներին կատարած աշխատանքների համար ռեզիդենտ գործատուի կողմից դրամական կամ բնեղեն ձևով վճարված բոլոր վարձատրությունների գումարով: Աշխատողների աշխատանքի վարձատրությունը հաշվառվում է հաշվեգրված գումարներով և իր մեջ ընդգրկվում է նաև սոցիալական ապահովագրության վճարները, եկամտահարկը և այլ վճարները, որոնք ենթակա են վճարման աշխատողների կողմից:

2. Արտադրության և ներմուծման զուտ հարկերը պետության եկամուտներն են, որոնք ներառում են ինչպես արդյունքների և ներմուծման զուտ հարկերը, այնպես էլ արտադրության այլ զուտ հարկերը: «Զուտ» արտահայտությունը նշանակում է, որ հարկերը ցույց են տրվում առանց համապատասխան սուբսիդիաների:

3. Համախառն շահույթը և համախառն խառն եկամուտները ավելացված արժեքի այն մասն է, որը մնում է արտադրողներին վարձու աշխատողների աշխատանքի վարձատրության և արտադրության հարկերի վճարման հետ կապված ծախսերը կատարելուց հետո: Համախառն շահույթը արտադրության արդյունք է, որը ստանում են ռեզիդենտները մինչ այլ տնտեսվարող միավորներին արտադրության գործընթացում ֆինանսական (փոխառու) կամ ոչ ֆինանսական չարտադրված ակտիվները օգտագործելու համար վճարների (այսինքն՝ դիվիդենտների, տոկոսների և հոդի ռենտայի վճարներ) կատարումը: Փոխառու ակտիվների համար տրվող վճարները ԱՀՀ-ում կոչվում են եկամուտներ սեփականությունից: Տնային տնտեսություններին պատկանող ձեռնարկությունների արտադրական գործունեության արդյունքում ձևավորված շահույթը կոչվում է համախառն խառն եկամուտ, քանի որ այն արտացոլում է ինչպես ձեռնարկատիրոջ աշխատանքի վարձատրությունը, այնպես էլ ձեռնարկատիրական շահույթը: «Համախառն» կամ «զուտ» շահույթ արտահայտությունը ցույց է տալիս, թե արտադրության գործընթացում հիմնական կապիտալի սպառումը հաշվի առնված է նշված ցուցանիշում, թե ոչ:

Օրինակ 13.2. ՀՀ-ում 2001թ. վարձու աշխատողների աշխատանքի վարձատրությունը կազմել է 491.9 մլրդ. դրամ, արտադրության այլ հարկերը՝ 18.8 մլրդ. դրամ (համապատասխան սուբսիդիաները բացակայում են), տնտեսության համախառն շահույթը և համախառն խառն եկամուտները՝ 551.5 մլրդ. դրամ: Որոշել ՀՆԱ-ն օգտագործելով նախորդ խնդրի պայմանները:

Արտադրության և ներմուծման զուտ հարկեր՝

$$\Delta 2(\text{Արտ. և ներմուծ.}) = 113.7 + 18.8 = 132.6 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Համախառն ներքին արդյունքը հավասար է՝

$$\text{ՀՆԱ} = \text{ԱՎ} + \Delta 2(\text{Արտ. և ներմ.}) + \text{ՀԸ}(\text{ՀԽԵ}) = 491.9 + 132.5 + 551.5 = 1175.9 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

ՀՆԱ-ի հաշվարկման տվյալ մեթոդն օգտագործվում է դրա արժեքային կառուցվածքի վերլուծության համար: Սկզբնական եկամուտների բաշխ-

ման գործընթացին մասնակցում են ոչ միայն երկրի ռեզիդենտները, այլ նաև ոչ ռեզիդենտները (մնացած աշխարհ): Սկզբնական եկամուտների մի մասը փոխանցվում է ոչ ռեզիդենտներին աշխատանքի վարձատրության (օրինակ՝ սեզոնային արտասահմանյան աշխատողներին) և սեփականությունից եկամուտների տեսքով (դիվիդենդներ, տոկոսներ և այլն): Դրա հետ մեկտեղ երկրի ռեզիդենտները սկզբնական եկամուտներ են ստանում այլ երկրների ՀՆԱ-ի արտադրությանը ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցությունից աշխատանքի վարձատրության և սեփականությունից եկամուտների տեսքով:

Եթե ՀՆԱ-ից հանենք մնացած աշխարհին (արտերկրին) փոխանցած սկզբնական եկամուտները և գումարենք մնացած աշխարհից ստացած սկզբնական եկամուտները, ապա կստանանք երկրի *ազգային եկամուտը* (ՀԱԵ) շուկայական գներով⁶:

Ազգային եկամուտը (համախառն կամ զուտ) բնութագրում է բոլոր սկզբնական եկամուտների գումարը, որոնք երկրի ռեզիդենտներն ստացել են ինչպես ազգային տնտեսության սահմաններում, այնպես էլ դրանից դուրս արտադրական գործունեության մեջ ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցության արդյունքում:

Օրինակ 13.3. 2001թ. «մնացած աշխարհից» ստացված սեփականությունից եկամուտները կազմել են 5.5 մլրդ. դրամ, իսկ «մնացած աշխարհին» փոխանցված սեփականությունից եկամուտները՝ 7.0 մլրդ. դրամ: Որոշել համախառն ազգային եկամուտը՝ օգտագործելով նախորդ խնդրի պայմանները:

$$\text{ՀԱԵ} = \text{ՀՆԱ} + \Delta\text{ԱԵ},$$

որտեղ՝

$\Delta\text{ԱԵ}$ -ստացված և վճարված սկզբնական եկամուտների տարբերությունն է:

$$\text{ՀԱԵ} = 1175.9 + (5.5 - 7.0) = 1174.4^7 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

13.3. ՇՆԱ-ի հաշվարկը վերջնական օգտագործման մեթոդով

ՀՆԱ-ն երկրի ռեզիդենտների վերջնական սպառման, համախառն կուտակման և զուտ արտահանման ծախսերի հանրագումարն է:

Վերջնական սպառումը բնակչության անհատական պահանջմունքների և հասարակության կոլեկտիվ պահանջմունքների բավարարման համար ապրանքների և ծառայությունների օգտագործումն է: Որոշ կառուցվածքային միավորների եկամուտները կարող են օգտագործվել այլ կառուցվածքային միավորների կողմից սպառվող ապրանքների և ծառայությունների ծախսերը ֆինանսավորելու համար: Օրինակ՝ առող-

⁶ ԱՀԳ-ի նախկին խմբագրությունում (1968թ.) այս ցուցանիշը կոչվում էր համախառն ազգային արդյունք:

⁷ Տվյալ օրինակում ստացված և վճարված սկզբնական եկամուտների կազմում ընդգրկված են միայն սեփականությունից ստացված եկամուտները, քանի որ «մնացած աշխարհից» ստացված և «մնացած աշխարհին» վճարված աշխատանքի վարձատրության վերաբերյալ տվյալները ՀՀ-ի համար (ըստ ԱՎԾ-ի) բացակայում են:

ջապահության, կրթության, մշակույթի և արվեստի ոլորտների ոչ շուկայական ծառայությունները տնային տնտեսությունների կողմից օգտագործվում են սեփական պահանջմունքները բավարարելու համար, իսկ համապատասխան ծախսերը կրում է պետությունը: Այդ իսկ պատճառով ԱՀՀ-ում տարբերակում են երկու հասկացություն. վերջնական սպառման ծախսեր և փաստացի վերջնական սպառում, ինչը թույլ է տալիս վերլուծություն կատարել երկու ուղղությամբ՝ ով է ֆինանսավորում սպառման ծախսերը և դրանից ով է ստանալու օգուտ:

Վերջնական սպառման ծախսեր կատարում են երեք հատվածի կառուցվածքային միավորներ՝ տնային տնտեսությունները, պետական կազմակերպությունները և տնային տնտեսություններն սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպությունները:

ՀՆԱ-ի հաշվարկներում հաշվի են առնվում ինչպես երկրի տնտեսական տարածքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների վերջնական սպառման ծախսերը (P1):

Դրանք ներառում են անձնական եկամուտների հաշվին բոլոր առևտրական ձեռնարկություններում, քաղաքային շուկաներում և ոչ կազմակերպված առևտրի վայրերում, կենցաղային և բնակարանային-կոմունալ սպասարկման, ուղևորատար տրանսպորտի, կապի, հյուրանոցների, մշակույթի, առողջապահության և կրթության վճարովի հիմնարկների ապրանքների և ծառայությունների ձեռք բերման ծախսերը, ինչպես նաև տնային տնտեսությունների կողմից սեփական սպառման համար արտադրված և որպես աշխատանքի վարձատրություն բենդեն տեսքով ստացած ապրանքների և ծառայությունների արժեքը (անձնական օժանդակ տնտեսությունների գյուղատնտեսական արտադրանքը, սեփական կացարանում ապրելու պայմանականորեն չափվող ծառայությունները): Վերջնական սպառմանը չեն վերաբերում բնակարանի և սրտադրական նպատակներով ապրանքների ու ծառայությունների գնման տնային տնտեսությունների ծախսերը:

Պետական հիմնարկների վերջնական սպառման ծախսերի կազմում առանձնացվում են երկու խումբ.

1. Տնային տնտեսություններին տրամադրած անհատական ապրանքների և ծառայությունների ծախսերը (P21), որոնք ներառում են բյուջետային հիմնարկների ոչ շուկայական ծառայությունների արժեքը, ինչպես նաև բենդեն ձևով որպես սոցիալական նպաստ (անվճար դեղորայք, դասագիրք և այլն) տնային տնտեսություններին փոխանցած ապրանքների և ծառայությունների արժեքը:

2. Կոլեկտիվ ծառայությունների ծախսերն (P22) ընդգրկում են կառավարման, պաշտպանության, անվտանգության, գիտության, շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում բյուջետային հիմնարկների կատարած ոչ շուկայական ծառայությունների արժեքը:

Տնային տնտեսություններն սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպությունների վերջնական սպառման ծախսերն (P3) ընդգրկում են

տվյալ կազմակերպությունների ոչ շուկայական ծառայությունների արժեքը, ինչպես նաև տնային տնտեսություններին փոխանցելու համար գնված ապրանքների և ծառայությունների արժեքը: Դրանց մեջ ներառվում են նաև իրենց աշխատողներին կազմակերպությունների մատուցած մշակութային ցաղային բնույթի ծառայությունների արժեքը (գերատեսչական հիվանդանոցների, հանգստյան տների և բնակֆոնդի ծառայությունները): Ոչ առևտրային կազմակերպությունների ծախսերը բնորոշվում են որպես տնային տնտեսություններին մատուցվող անհատական ապրանքների և ծառայությունների ծախսեր: Ոչ շուկայական ծառայությունների արժեքն ընդունվում է կազմակերպությունների ընթացիկ ծախսերին հավասար (ներառյալ հիմնական կապիտալի սպառումը)՝ հանած շուկայական ծառայությունների վաճառքից եկամուտները:

Փաստացի վերջնական սպառումը, ֆինանսավորման աղբյուրից անկախ, փաստորեն սպառված ապրանքների և ծառայությունների արժեքն է: Այն ներառում է.

- Տնային տնտեսությունների փաստացի վերջնական սպառումը, այսինքն՝ սպառված բոլոր անհատական ապրանքների և ծառայությունների արժեքը ($P1 + P21 + P3$):

Պետական հիմնարկների փաստացի վերջնական սպառումը, այսինքն՝ հասարակությանը տրամադրած կոլեկտիվ ծառայությունների արժեքը ($P22$):

Վաճառքի հատվածների վերջնական սպառման ծախսերը հավասար չեն փաստացի վերջնական սպառմանը: Ամբողջ տնտեսության վերջնական սպառումը կարող է հաշվարկվել երկու մեթոդով.

- Որպես բոլոր հատվածների վերջնական սպառման ծախսերի հանրագումար՝

$$P1 + P2 + P3:$$

Որպես տնային տնտեսությունների և պետական հիմնարկների փաստացի վերջնական սպառման հանրագումար՝

$$(P1 + P21 + P3) + P22:$$

Օրինակ 13.4. 2001թ. ՀՀ-ում տնային տնտեսությունների վերջնական սպառման ծախսերը կազմել են 1097.5 մլրդ. դրամ, պետական հիմնարկներինը՝ 132.7 մլրդ. դրամ, այդ թվում՝ անհատական ապրանքների և ծառայությունների համար՝ 48.0 մլրդ. դրամ, կոլեկտիվ ծառայություններ՝ 84.7 մլրդ. դրամ, տնային տնտեսություններն սպասարկող ոչ առևտրային կազմակերպություններինը՝ 2.6 մլրդ. դրամ: Որոշել հետևյալ ցուցանիշները.

Ամբողջ տնտեսության վերջնական սպառման ծախսերը.

$$1097.5 + 132.7 + 2.6 = 1232.8 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Տնային տնտեսությունների փաստացի վերջնական սպառումը.

$$1097.5 + 48.0 + 2.6 = 1148.1 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Ամբողջ տնտեսության փաստացի վերջնական սպառումը

$$1148.1 + 84.7 = 1232.8 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Բացի վերջնական սպառման ծախսերից, ՀՆԱ-ի վերջնական օգտագործման հիմնական բաղադրիչներն են համախառն կուտակումը և ապրանքների ու ծառայությունների զուտ արտահանումը: *Համախառն կուտակումը* ներառում է հետևյալ երեք տարրերը.

1. Հիմնական կապիտալի համախառն կուտակումը:
2. Նյութական շրջանառու միջոցների պաշարների հավելածը:
3. Արժեքների զուտ ձեռքբերումը⁸:

Հիմնական կապիտալի համախառն կուտակումը ռեզիդենտ կառուցվածքային միավորների տնտեսական օգուտ ստանալու նպատակով միջոցների ներդրումն է հիմնական կապիտալի օբյեկտներում: Այն արտահայտվում է կառուցվածքային միավորների հիմնական կապիտալի արժեքի ավելացմամբ՝ ի հաշիվ նոր և գոյություն ունեցող հիմնական ֆոնդերի ձեռք բերման (հանած դուրս գրումը): Որպես հիմնական կապիտալի համախառն կուտակման բաղադրիչներ դիտարկվում են նաև նյութական ոչ արտադրական ակտիվների բարելավման և ոչ արտադրական ակտիվների սեփականության իրավունքի փոխանցման հետ կապված ծախսերը:

Նյութական շրջանառու միջոցների պաշարների փոփոխությունն ընդգրկում է արտադրական պաշարների, անավարտ արտադրության, պատրաստի արտադրանքի, վերավաճառքի համար ապրանքների, պետական նյութական պահուստների հավելածը: Տվյալ ժամանակահատվածում պաշարների փոփոխությունը հաշվարկվում է որպես ժամանակաշրջանի վերջին և սկզբին առկա պաշարների արժեքների տարբերություն՝ գնահատված դիտարկվող ժամանակահատվածի միջին շուկայական գներով (գների ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով):

Ապրանքների և ծառայությունների զուտ արտահանումը ապրանքների և ծառայությունների արտահանման և ներմուծման տարբերությունն է ներքին գներով:

Օրինակ 13.5. 2001թ. ՀՀ-ում վերջնական սպառման ծախսերը կազմել են 1232.8 մլրդ. դրամ, համախառն կուտակումը՝ 232.3 մլրդ. դրամ, ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը՝ 299.5 մլրդ. դրամ, իսկ ներմուծումը՝ 542.6 մլրդ. դրամ: Որոշել ՀՆԱ-ն վերջնական օգտագործման մեթոդով.

$$\text{ՀՆԱ} = 1232.8 + 232.3 + (299.5 - 542.6) = 1222.0 \text{ մլրդ. դրամ:}$$

Արտադրական և օգտագործման եղանակներով հաշվարկված համախառն ներքին արդյունքի մեծությունների միջև *վիճակագրական շեղումը* (1175.9–1222.0=– 46.1 մլրդ. դրամ) կարող է առաջանալ՝ կապ-

⁸ Առանձին հատվածի համար այն հավասար է գնումից հանած վաճառք, իսկ ամբողջ տնտեսության մակարդակով՝ նոր ստեղծված կամ ներմուծված արժեքների զուտ ձեռք բերմանը:

ված տվյալների աղբյուրների և հաշվարկներում օգտագործվող դասակարգումների տարբերության, անհրաժեշտ տեղեկատվության պակասության և այլ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների հետ: Այն ծառայում է որպես ԱՀՀ-ի շրջանակներում կատարված հաշվարկների որակի ընդհանուր գնահատական:

13.4. Հաստատուն գներով ՀՆԱ-ի հաշվարկը

Համախառն ներքին արդյունքը հաշվարկվում է հաշվետու ժամանակաշրջանի փաստացի գործող գներով և բազիսային ժամանակաշրջանի հաստատուն գներով:

Փաստացի (կամ ընթացիկ) գներով ՀՆԱ-ի գնահատականն օգտագործվում է.

- Արտադրության ծավալի և կառուցվածքի որոշման համար:
- ՀՆԱ-ի բաշխման և վերաբաշխման գործընթացի բնութագրման համար:
- Ըստ տարբեր ուղղությունների ՀՆԱ-ի վերջնական օգտագործումն ուսումնասիրելու համար:
- Տնտեսության մեջ փաստորեն դրսևորված համամասնություններն արտահայտելու համար:
- Հասարակական վերարտադրության այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշների հետ համադրելու համար:

Փաստացի գներով ՀՆԱ-ի ծավալի փոփոխությունը պայմանավորված է երկու գործոնով.

- Արտադրված կամ օգտագործված ապրանքների և ծառայությունների քանակի փոփոխությամբ:

Ապրանքների և ծառայությունների գների փոփոխությամբ:

ՀՆԱ-ի ֆիզիկական ծավալի դինամիկան ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է չեզոքացնել երկրորդ գործոնի ազդեցությունը: Դրա համար կատարում են ՀՆԱ-ի վերագնահատում հաստատուն գներով, այսինքն՝ համեմատման բազա ընտրած որևէ տարվա ընթացիկ գներով: Հաստատուն գներով արտահայտված տվյալ և նախորդ ժամանակաշրջանի ՀՆԱ-ի ծավալների հարաբերությունը կոչվում է ՀՆԱ-ի ֆիզիկական ծավալի ինդեքս.

$$I_{\text{ֆ.Ֆ.ՀՆԱ}} = \frac{\text{ՀՆԱ}'_1}{\text{ՀՆԱ}_0} = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

որտեղ՝

ՀՆԱ_0 - բազիսային ժամանակաշրջանի ՀՆԱ-ի ծավալն է հաստատուն գներով,

$\text{ՀՆԱ}'_1$ - հաշվետու ժամանակաշրջանի ՀՆԱ-ի ծավալն է հաստատուն գներով (իրական ՀՆԱ):

Հաստատուն գներով ՀՆԱ-ն լայնորեն կիրառվում է երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը վերլուծելու, անցկացվող բարեփոխումների արդյունքները գնահատելու, միջազգային համադրումներ կատարելու համար: Տվյալ ժամանակաշրջանի ընթացիկ և հաստատուն գներով ՀՆԱ-ի ծավալների հարաբերությունը կոչվում է ՀՆԱ-ի ինդեքս-դեֆլատոր:

$$I_{\text{դեֆ.ՀՆԱ}} = \frac{\text{ՀՆԱ}_1}{\text{ՀՆԱ}'_1} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

որտեղ՝

$\text{ՀՆԱ}_1 = \sum p_1 q_1$ - հաշվետու ժամանակաշրջանի ՀՆԱ-ի ծավալն է փաստացի գներով:

ՀՆԱ-ի ինդեքս-դեֆլատորն արտահայտում է գների ընդհանուր մակարդակի դինամիկան և լայնորեն կիրառվում է սղաճային գործընթացների բնութագրման համար:

Գների ինդեքսներից այն տարբերվում է ապրանքների և ծառայությունների ընդգրկման շրջանակով: ՀՆԱ-ի ինդեքս-դեֆլատորն արտահայտում է բոլոր վերջնական ապրանքների և ծառայությունների (ինչպես սպառողական, այնպես էլ ներդրումային) գների փոփոխությունը: Բացի դրանից, դրա հիմքում ընկած է հաշվետու ժամանակաշրջանի կշիռների համակարգը (Պաաշեի գնի ինդեքսի բանաձևը), հետևաբար հաշվառվում է հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրության և սպառման կառուցվածքը:

Վիճակագրությունում արտադրանքի արժեքային ցուցանիշների վերագնահատումը հաստատուն (համադրելի) գներով իրականացվում է հետևյալ երեք մեթոդով:

1. *Ուղղակի վերագնահատման մեթոդ*, որի դեպքում հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված կամ սպառված արտադրանքի քանակը բնեղեն արտահայտությամբ (q_1) բազմապատկում են դրա բազիսային ժամանակաշրջանի գնով (p_0)՝ ստանալով հաստատուն գներով հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրանքի ծավալը ($p_0 q_1$):

$$q_1 \cdot p_0 = p_0 q_1$$

Այս մեթոդը կիրառվում է այն դեպքերում, երբ արտադրանքը բավականաչափ համասեռ է:

2. *Դեֆլատացման մեթոդ*, որը հիմնված է գների ինդեքսների օգտագործման վրա: Այս մեթոդով հաստատուն գներով հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրանքի ծավալը հաշվարկելու համար հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրված կամ սպառված արտադրանքի ծավալը փաստացի գներով հարաբերում են գների համապատասխան ինդեքսին:

$$\sum p_1 q_1 : I_p = \sum p_0 q_1 ,$$

որտեղ՝

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} - \text{գների ինդեքսն է:}$$

3. *Էքստրապոլացման մեթոդ*, որը հիմնված է արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսների օգտագործման վրա: Հաստատուն գներով հաշվետու ժամանակաշրջանի արտադրանքի ծավալը ստանալու համար բազիսային ժամանակաշրջանի արտադրանքի ծավալը հաստատուն գներով բազմապատկում են արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսով:

$$\sum p_0 q_0 \cdot I_q = \sum p_0 q_1 ,$$

որտեղ՝

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} - \text{արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսն է:}$$

Բնեղեն արտահայտությամբ արտադրանքի ծավալի փոփոխությունը գնահատող տվյալների բացակայության դեպքում (օրինակ՝ կառավարման, ֆինանսների և կրթության ոլորտում ոչ նյութական ծառայությունների ծավալը) էքստրապոլացիայի մեթոդի օգտագործման համար ֆիզիկական ծավալի ինդեքսը փոխարինվում է զբաղվածների թվի կամ այլ բնեղեն ցուցանիշի ինդեքսով, որը թույլ է տալիս համապատասխանորեն արտահայտել տվյալ ճյուղի արտադրության ծավալի փոփոխության օրինաչափությունը (օրինակ՝ սովորողների թվի, հիվանդների թվի, աշխատած ժամանակի ինդեքս և այլն):

Հաստատուն գներով արտադրված ՀՆԱ-ի գնահատականն ստանում են տնտեսական գործունեության ճյուղերի (ներառյալ արդյունքի զուտ հարկերը) հաստատուն գներով համախառն ավելացված արժեքի գումարման միջոցով: Ճյուղի թողարկման մեջ մտնող ապրանքների և ծառայությունների գինն ու քանակը նշանակենք P և Q , իսկ միջանկյալ սպառում կազմողներինը՝ համապատասխանաբար p և q : Այսպիսով, համախառն ավելացված արժեքը (V) կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

$$\text{Փաստացի գներով՝} \quad \sum P_1 Q_1 - \sum p_1 q_1 = V_1 ,$$

$$\text{Հաստատուն գներով՝} \quad \sum P_0 Q_1 - \sum p_0 q_1 = V_1' :$$

Ճյուղի համախառն ավելացված արժեքը հիմնական գներով կարող է հաշվարկվել երկու եղանակով.

1. Կրկնակի դեֆլատացման եղանակով, երբ թողարկումը և միջանկյալ սպառումը վերագնահատվում են հաստատուն գներով միմյանցից անկախ (վերջ նշված երեք մեթոդից որևէ մեկով), իսկ համախառն ավելացված արժեքի իրական մեծությունն ստացվում է համախառն թողարկման և միջանկյալ սպառման վերագնահատված ծավալների տարբերության միջոցով:

2. Միասնական ցուցանիշի եղանակով, երբ կամ բազիսային ժամանակաշրջանի համախառն ավելացված արժեքն է էքստրապոլացվում ֆիզիկական ծավալի ինդեքսի օգնությամբ, կամ էլ հաշվետու ժամանակաշրջանի համախառն ավելացված արժեքը դեֆլատացվում է գնի (թողարկման կամ միջանկյալ սպառման) ինդեքսի օգնությամբ: Առանձին ճյուղի համախառն ավելացված արժեքի վերագնահատման մեթոդի և եղանակի ընտրությունը կախված է ունեցած տեղեկատվության բնույթից:

Օրինակ 13.6. Ընթացիկ ժամանակաշրջանում ճյուղի թողարկումը կազմել է 480 դրամական միավոր, միջանկյալ սպառումը՝ 220 դ.մ., թողարկման մեջ մտնող ապրանքների և ծառայությունների գները բազիսային ժամանակաշրջանի համեմատությամբ աճել են 2.5 անգամ, միջանկյալ սպառումը կազմողներինը՝ 2.2 անգամ, արտադրության ֆիզիկական ծավալի ինդեքսը կազմել է 105%: Բազիսային ժամանակաշրջանում ճյուղի համախառն ավելացված արժեքը կազմել է 85 դ.մ., իսկ համախառն թողարկումը՝ 183 դ.մ.: Հաշվարկել հաստատուն գներով համախառն ավելացված արժեքը.

1. Կրկնակի դեֆլատացման եղանակով (գների ինդեքսների օգտագործմամբ)

$$480 : 2.5 - 220 : 2.2 = 92 \text{ դ.մ.} :$$

2. Միասնական ցուցանիշի եղանակով (բազիսային ժամանակաշրջանի համախառն ավելացված արժեքի էքստրապոլացման մեթոդով).

$$85 \cdot 1.05 = 89.25 \text{ դ.մ.}$$

Ներկայումս Հայաստանում արտադրված ՀՆԱ-ի հաստատուն գներով գնահատականները ավելի վստահելի են, քան օգտագործված ՀՆԱ-ի հաստատուն գներով գնահատականները:

ԹԵՄԱ 14. Աղյուսակների և ծառայությունների արտադրության վիճակագրության ճյուղային առանձնահատկությունները

Ապրանքների և ծառայությունների արտադրության մակրոտնտեսական ցուցանիշների հաշվարկման հիմքում ընկած են տնտեսության տարբեր ճյուղերի տնտեսվարող միավորների տնտեսական գործունեության արդյունքները բնութագրող արտադրանքի ցուցանիշները: Յուրաքանչյուր ճյուղի արտադրանքի ծավալի հաշվարկման մեթոդաբանությունն ունի իր առանձնահատկությունը:

14.1. Արդյունաբերություն

Արդյունաբերական արտադրանքը ձեռնարկությունների արդյունաբերաարտադրական գործունեության ուղղակի օգտակար արդյունք է, որն արտահայտվում է ապրանքների և նյութական ծառայությունների (արդյունաբերական բնույթի աշխատանքների) ձևով:

Արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը որոշվում է որպես թողարկված արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի, կատարված աշխատանքների և մատուցված արդյունաբերական բնույթի աշխա-

տանքների հանրագումար՝ ըստ բոլոր իրավաբանական անձանց՝ անկախ այն բանից, թե հանդիսանում է արդյունաբերական արտադրությունը դրանց գործունեության հիմնական տեսակը:

Ըստ պատրաստության աստիճանի և նշանակության, արդյունաբերական արտադրանքը կարելի է ստորաբաժանել հետևյալ տարրերի. պատրաստի արտադրանք, կիսաֆաբրիկատներ, ամավարտ արտադրություն և արդյունաբերական բնույթի աշխատանքներ:

Պատրաստի է համարվում այն արտադրանքը, որի համար իրագործվում են հետևյալ պայմանները.

- Դրա արտադրությունը (մշակումը, հավաքումը և այլն), համապատասխան սահմանված տեխնոլոգիայի, տվյալ ձեռնարկությունում ավարտվել է:

Արտադրանքն ամբողջությամբ համալրված է, ընդունված է տեխնիկական վերահսկողության ծառայության կողմից և օժտված է սահմանված ստանդարտների պարտադիր պահանջներին՝ դրա համապատասխանությունը հաստատող փաստաթղթով:

Արտադրանքը համձնվել է պատրաստի արտադրանքի պահեստ կամ բեռնաառաքվել է դրա պատվիրատուին:

Կիսաֆաբրիկատներն այն արտադրանքներն են, որոնց վերամշակման գործընթացներն ավարտվել են ձեռնարկության մեկ ստորաբաժանման սահմաններում և ենթակա են հետագա վերամշակման մեկ ուրիշ ստորաբաժանումում կամ ձեռնարկության սահմաններից դուրս:

Ամավարտ արտադրությանն է պատկանում տեխնոլոգիական գործընթացների բոլոր փուլերը չանցած, ինչպես նաև դեռևս տեխնիկական վերահսկողության ծառայության կողմից չընդունված, համաձայն պատվիրատուի հետ կնքած պայմանագրի կամ համապատասխան տեխնիկական պայմանների ու ստանդարտների բոլոր մասերով չհամալրված արտադրանքը:

Արդյունաբերական բնույթի աշխատանքներին (ծառայություններին) վերաբերում են.

- Սարքավորումների, տրանսպորտային միջոցների և այլ արդյունաբերական արտադրանքների վերանորոգման, արդիականացման և տեխնիկական սպասարկման աշխատանքները:

Այլ ձեռնարկությունների արտադրանքը լիակատար պատրաստության հասցնելու նպատակով նյութերի, դետալների մասնակի մշակման առանձին գործողություններ: Օրինակ՝ թելի, կտորի և կաշվի ներկում, թղթի և ապակու կտրատում, արտադրանքի ջերմամշակում, հղկում, կոկում, ցինկապատում և այլն:

Պատվիրատուի մոտ իր և այլ կազմակերպությունների կողմից արտադրված սարքավորումների գործարկումը և կարգավորումը:

Սեփական սարքավորումների, տրանսպորտային միջոցների, մեխանիզմների վերակառուցման կամ արդիականացման աշխատանքները, որոնց արդյունքում բարելավվում են դրանց տեխնիկական

բնութագրերը կամ նշանակալի չափով երկարացվում է ծառայության ժամկետի տևողությունը:

Արդյունաբերական բնույթի աշխատանքները հաշվի են առնվում միայն այն բանից հետո, երբ դրանք ամբողջությամբ կատարվել են և դրանց ընդունումը փաստաթղթային ձևակերպում է ստացել:

Բոլոր իրավաբանական անձինք (ինչպես առևտրային, այնպես էլ ոչ առևտրային կազմակերպությունները) պետական վիճակագրական մարմիններին արդյունաբերական արտադրանքի առանձին տեսակների արտադրության, բեռնման և մնացորդների չափերի վերաբերյալ բեռեղեն արտահայտությամբ տեղեկատվություն են ներկայացնում (մ, մ², մ³, կգ, լիտր, հատ և այլն): Արտադրանքի հաշվարկը բեռեղեն արտահայտությամբ հնարավորություն է տալիս:

Որոշել արդյունաբերական արտադրանքի կարևորագույն տեսակների արտադրության ծավալը:

Հետևել արտադրանքի արտադրության և բաշխման միջոցառումների հաշվեկշռի շրջանակներում ճյուղերի միջև գոյություն ունեցող արտադրական կապերին:

Համեմատել ապրանքների տարբեր տեսակների արտադրությունը և սպառումը, ռեսուրսները և օգտագործումը, պահանջարկը և առաջարկը:

Արտադրության ծավալը գնահատելու համար հնարավոր չէ սահմանափակվել միայն ֆիզիկական չափի միավորներով արտահայտված տեղեկություններով: Ձեռնարկության, ճյուղի, տնտեսության մակարդակով տարատեսակ արտադրանքի արտադրության ընդհանուր ծավալը կարող է որոշվել միայն արժեքային արտահայտությամբ: Արտադրանքի արժեքային հաշվառման հիմքն են բեռեղեն ցուցանիշները:

Վիճակագրության տեսությանը և պրակտիկային հայտնի են արդյունաբերական արտադրանքի հետևյալ արժեքային ցուցանիշները. համախառն շրջանառություն, համախառն արտադրանք, ապրանքային արտադրանք, իրացված արտադրանք և զուտ արտադրանք:

*Համախառն շրջանառություն*ն արտադրանքի ընդհանուր ծավալն է, որն արտադրվել է հաշվետու ժամանակաշրջանում ձեռնարկության բոլոր արդյունաբերաարտադրական ստորաբաժանումների կողմից, անկախ այն բանից՝ այդ արտադրանքը սպառվե՞լ է նույն ժամանակաշրջանում ձեռնարկության մյուս ստորաբաժանումներում կամ թողնվել է հետագայում օգտագործելու համար, թե՞ բաց է թողնվել դրա սահմաններից դուրս:

Այս ցուցանիշի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ պարունակում է մեկ արտադրամասից մյուսին հետագա վերամշակման համար փոխանցվող արտադրանքի արժեքի կրկնակի հաշվարկ: Կրկնակի հաշվարկը կոչվում է ներգործարանային շրջանառություն (ՆԳՇ), որը ներառում է տվյալ ժամանակաշրջանում արտադրված և ձեռնարկության սեփական արդյունաբերաարտադրական կարիքների

համար օգտագործված պատրաստի արտադրանքի, կիսաֆաբրիկատների ու օժանդակ արտադրամասերի արտադրանքի արժեքը:

Համախառն շրջանառությունը (ՀՇ) ներառում է հետևյալ տարրերը.

Հաշվետու ժամանակաշրջանում ձեռնարկության բոլոր արտադրամասերի կողմից ինչպես սեփական, այնպես էլ պատվիրատուի հումքով և նյութերով արտադրված պատրաստի արտադրանքի արժեքը:

Հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված կիսաֆաբրիկատների, գործիքների և հարմարանքների արժեքը:

Դրսի պատվերով կամ տվյալ ձեռնարկության ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումների համար կատարված արդյունաբերական բնույթի աշխատանքների արժեքը:

Սեփական սարքավորումների և տրանսպորտային միջոցների արդիականացման և վերակառուցման աշխատանքների արժեքը:

Անավարտ արտադրության մնացորդների տարբերության արժեքը:

Համախառն արտադրանքը (ՀԱ) որոշակի ժամանակաշրջանում ձեռնարկության արդյունաբերաարտադրական գործունեության վերջնական արդյունքն է: Այն բոլոր արտադրամասերի արտադրանքի արժեքն է՝ հանած ձեռնարկության ներսում արտադրական կարիքների համար օգտագործված արտադրանքի արժեքը.

$$\text{ՀԱ} = \text{ՀՇ} - \text{ԼԳԸ}:$$

Համախառն արտադրանքի կազմում ներառում են հետևյալ տարրերը.

Հաշվետու ժամանակաշրջանում ինչպես սեփական, այնպես էլ պատվիրատուի հումքով և նյութերով արտադրված պատրաստի արտադրանքի արժեքը:

Սեփական արտադրության կիսաֆաբրիկատների, գործիքների, հարմարանքների արժեքը, որոնք հաշվետու ժամանակաշրջանում բաց են թողնվել դուրս, այդ թվում՝ տվյալ ձեռնարկության կապիտալ շինարարությանը և այլ ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումների:

Սեփական արտադրության կիսաֆաբրիկատների, գործիքների, հարմարանքների մնացորդների տարբերության արժեքը, որը որոշվում է որպես հաշվետու ժամանակաշրջանի վերջի և սկզբի մնացորդների արժեքի տարբերություն:

Դրսի պատվերով կամ տվյալ ձեռնարկության ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումների համար կատարված արդյունաբերական բնույթի աշխատանքների արժեքը:

Սեփական սարքավորումների և տրանսպորտային միջոցների արդիականացման և վերակառուցման աշխատանքների արժեքը:

Անավարտ արտադրության մնացորդների տարբերության արժեքը:

Համախառն արտադրանքը թողարկված արտադրանքի լրիվ արժեքն է, որը ներառում է ոչ միայն հաշվետու ժամանակաշրջանում տվյալ

ծեռնարկությունում նոր ստեղծված արժեքը, այլ նաև մյուս ծեռնարկություններում ստեղծված և տվյալ ժամանակաշրջանում արդյունքին փոխանցված արժեքը: Այս ցուցանիշն իր բովանդակությամբ ավելի մոտ է ԱՀՀ-ում ընդունված «արդյունաբերական թողարկում» ցուցանիշին:

Ապրանքային արտադրանքը (ԱԱ) ներառում է հաշվետու ժամանակաշրջանում թողարկված այն արտադրանքի արժեքը, որը բաց է թողնվել կամ նախատեսված է բաց թողնելու համար տվյալ ծեռնարկության սահմաններից դուրս: Համախառն և ապրանքային արտադրանքի ցուցանիշների միջև փոխկապվածությունը կարող է արտահայտվել հետևյալ կերպ. ապրանքային արտադրանքը հավասար է համախառն արտադրանքից հանած՝

- Սեփական արտադրության կիսաֆաբրիկատների և օժանդակ արտադրությունների արտադրանքի մնացորդների փոփոխությունը: Անավարտ արտադրության մնացորդների տարբերության արժեքը: Պատվիրատուի հումքի և նյութերի արժեքը, որը չի վճարվել պատրաստի արտադրանք արտադրողի կողմից:

Իրացված արտադրանքը հաշվետու ժամանակաշրջանում գնորդի կողմից վճարված արտադրանքի արժեքն է՝ անկախ նրանից, թե երբ է այն արտադրվել: Այն կարող է ներառել նախորդ ժամանակաշրջանի ապրանքային արտադրանքի այն մասը, որի վճարումը կատարվել է հաշվետու ժամանակաշրջանում: Իրացված արտադրանքը հավասար է ապրանքային արտադրանքից հանած՝

- Չբեռնաառաքված ապրանքային արտադրանքի մնացորդների տարբերության արժեքը:
Բեռնաառաքված, բայց գնորդի կողմից չվճարված արտադրանքի մնացորդների տարբերության արժեքը:

Ձուտ արտադրանքը հաշվետու ժամանակաշրջանում նոր ստեղծված արժեքն է: Այն որոշում են որպես համախառն արտադրանքի և արտադրական նյութական ծախսերի (հումք, նյութեր, վառելիք, էներգիա, արտադրական բնույթի ծառայություններ, հիմնական արտադրական ֆոնդերի մաշվածք) տարբերություն:

Օրինակ 14.1. Հաշվետու ժամանակաշրջանում ծեռնարկությունն արտադրել է (դրամական միավոր).

պատրաստի արտադրանք 5000, որից բաց է թողնվել դուրս 4500,
կիսաֆաբրիկատներ՝ 3500, որից սպառվել է արտադրությունում՝ 2800 և բաց է թողնվել դուրս 400,
դրսի պատվերով արդյունաբերական բնույթի աշխատանքների արժեքը՝ 140,
սեփական սարքավորումների կապիտալ նորոգման արժեքը՝ 30,
անավարտ արտադրության մնացորդները ժամանակաշրջանի սկզբին 40, վերջին 35:

Դուրս բաց թողնված ամբողջ արտադրանքը և աշխատանքները վճարվել են գնորդների կողմից: Բացի դրանից, ստացվել են նախորդ ժամանակաշրջանում

բեռնաառաքված արտադրանքի դիմաց վճարումներ՝ 800 դ.մ.: Որոշենք հետևյալ ցուցանիշները.

- 1) Համախառն շրջանառությունը.

$$\text{ՀՇ} = 5000 + 3500 + 140 + 30 + (35 - 40) = 8665 \text{ դ.մ.},$$

- 2) Համախառն արտադրանքը.

$$\text{ՀԱ} = \text{ՀՇ} - \text{ՆԳՇ} = 8665 - 2800 = 5865 \text{ դ.մ.},$$

$$\text{կամ } \text{ՀԱ} = 5000 + 400 + (3500 - 2800 - 400) + 140 + 30 + (-5) = 5865 \text{ դ.մ.},$$

որտեղ՝ $(3500 - 2800 - 400)$ – արտահայտում է սեփական արտադրության կիսաֆաբրիկատների մնացորդների փոփոխությունը:

- 3) Ապրանքային արտադրանքը.

$$\text{ԱԱ} = 5000 + 400 + 140 + 30 = 5570 \text{ դ.մ. կամ } \text{ԱԱ} = 5865 - 300 - (-5) = 5570 \text{ դ.մ.},$$

- 4) Իրացված արտադրանքը.

$$\text{ԻԱ} = 4500 + 400 + 140 + 30 + 800 = 5870 \text{ դ.մ.},$$

$$\text{կամ } \text{ԻԱ} = 5570 - (5000 - 4500) - (-800) = 5870 \text{ դ.մ.},$$

Ներկայումս արդյունաբերական արտադրանքի թվարկված արժեքային ցուցանիշները ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների շրջանակներում չեն հաշվարկվում: Դրանց փոխարեն վիճակագրական դիտարկման ձևերում իրաբանական անձինք արտացոլում են երկու ցուցանիշ՝ *արդյունաբերական արտադրանքի ծավալ* և *բեռնաառաքված արտադրանքի ծավալ*:

Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի մեջ ներառում են հետևյալ տարրերը.

- Իրավաբանական անձի բոլոր ստորաբաժանումների կողմից արտադրված պատրաստի արտադրանքի արժեքը, որը նախատեսված է իրացման, սեփական կապիտալ շինարարությանը և ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումներին փոխանցելու, սեփական հիմնական ֆոնդերի կազմում ներգրավվելու, ինչպես նաև աշխատողներին որպես աշխատանքի վարձատրություն տրամադրելու համար:

Արդյունաբերական բնույթի աշխատանքների արժեքը, որոնք կատարվել են դրսի պատվերով, սեփական կապիտալ շինարարության և ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումների, ինչպես նաև սեփական սարքավորումների արդիականացման և վերականգնման աշխատանքների համար:

Անավարտ արտադրության մնացորդների տարբերության արժեքը, եթե արտադրանքի արտադրական ցիկլը երկարատև է:

Սեփական արտադրության կիսաֆաբրիկատների արժեքը, որոնք հաշվետու ժամանակաշրջանում բաց են թողնվել դուրս կամ տրվել են սեփական կապիտալ շինարարությանը և ոչ արդյունաբերական ստորաբաժանումներին՝ անկախ նրանից, թե դրանք երբ են արտադրվել:

Պատվիրատուի հումքով և նյութերով (արտադրող ձեռնարկության կողմից չվճարվող) թողարկված արտադրանքը ներառվում է արդյունաբերական արտադրանքի ծավալում դրանց վերամշակման արժեքի չափով, այսինքն՝ առանց պատվիրատուի հումքի և նյութերի արժեքի:

Բեռնաառաքված արտադրանքի ցուցանիշն ընդգրկում է հաշվետու ժամանակաշրջանում սպառողներին տրված (բեռնված) սեփական արտադրանքը, ինչպես նաև կատարված և պատվիրատուի կողմից ընդունված աշխատանքներն ու ծառայությունները, անկախ դրանց վճարումից: Այն արտադրանքը, որի արժեքը գնորդի կողմից վճարվել է, բայց հաշվետու ժամանակաշրջանում դեռ չի առաքվել, բեռնաառաքված արտադրանքի կազմում չի ընդգրկվում:

Արդյունաբերության մեջ արտադրության ծավալի դինամիկայի ուսումնասիրության համար հաշվարկվում են արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսներ: Դրանց կառուցման համար օգտագործվում են ապրանք-ներկայացուցիչների հավաքածուներ, որոնք մասնագիտական են համարվում արդյունաբերության յուրաքանչյուր ճյուղում: Անհատական ինդեքսներն արտացոլում են արտադրանքի ծավալի բնեղեն ցուցանիշների դինամիկան.

$$i_q = \frac{q_1}{q_0} :$$

Առանձին ճյուղի արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի դինամիկան հաշվարկվում է ագրեգատային ինդեքսի բանաձևով (կոնկրետ արտադրատեսակների թողարկման և միջին գների հիման վրա).

$$I_q = \frac{\sum q_1 p}{\sum q_0 p} :$$

Իսկ արդյունաբերության մի քանի խոշորացված ճյուղերի համար՝ միջին թվաբանական ինդեքսի բանաձևով.

$$I_q = \frac{\sum i_q q_0 p}{\sum q_0 p} ,$$

որտեղ $q_0 p$ - բազիսային ժամանակաշրջանի ավելացված արժեքն է:

Առավել երկար տևողությամբ ժամանակաշրջանների համար ինդեքսները հաշվարկվում են շղթայական մեթոդով, այսինքն՝ առանձին ժամանակաշրջանների ինդեքսների արտադրյալի միջոցով.

$$I_{t/0} = I_{t-n/0} \cdot I_{t/t-n} :$$

Արտադրանքի ծավալի պլանի կատարման ինդեքսները որոշվում են հետևյալ կերպ.

Որոշակի տեսակի արտադրանքի անհատական ինդեքս.

$$i_q = \frac{q_1}{q_{\text{պլ}}} \cdot 100 :$$

Բոլոր արտադրատեսակների ընդհանուր ինդեքս.

$$I_q = \frac{\sum q_1 p}{\sum q_{\text{պլ}} p}$$

որտեղ՝ p - պլանով նախատեսված գներն են:

Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի վերլուծությունը կատարվում է նաև ըստ տեսականու (ասորտիմենտի) և որակի:

14.2. Գյուղատնտեսություն

«Գյուղատնտեսություն» ճյուղն ընդգրկում է գյուղատնտեսական արտադրանք արտադրողներին (մասնագիտացված գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ, գիտափորձարարական և օժանդակ տնտեսություններ, որոնք գտնվում են ոչ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների հաշվեկշռում, տնային տնտեսություններ) և գյուղատնտեսությանն սպասարկող ձեռնարկություններն ու կազմակերպությունները (ագրոքիմիական, անասնաբուժական, հողաբարելավման):

Գյուղատնտեսական արտադրանք են համարվում այն մթերքները, որոնք ստեղծվել են գյուղատնտեսական աշխատանքի արդյունքում, ինչը նշանակում է, որ անտառներում առանց մարդու միջամտության ստեղծված պտուղները և բնական ջրերում աճած ծուկն ու այլ կենդանիները (կուղբ, խեցգետին և այլն) գյուղատնտեսության արտադրանք չեն համարվում:

Գյուղատնտեսության արտադրանքը ներառում է բուսաբուծության և անասնապահության արտադրանքները: Բուսաբուծության հիմնական բնեղեն ցուցանիշներն են համախառն բերքը և գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը: *Համախառն բերքը* գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, բազմամյա տնկարկների և խոտհարկի բոլոր ցանքատարածություններից փաստորեն հավաքված բերքն է:

Համախառն բերքը հաշվարկվում է առանձին մշակաբույսերի, մշակաբույսերի խմբերի և բոլոր մշակաբույսերի համար հետևյալ բանաձևով.

$$BC = \sum \Pi Y,$$

որտեղ՝

BC- համախառն բերքն է,

Π ցանքատարածությունն է հեկտարով,

Y բերքատվությունն է ցենտներով:

Համախառն բերքի և բերքատվության դինամիկան ուսումնասիրվում է հիմնականում ինդեքսային մեթոդի օգնությամբ:

Համախառն բերքի ագրեգատային ինդեքսը ունի հետևյալ տեսքը.

$$I_{BC} = \frac{BC_1}{BC_0} = \frac{\sum \Pi_1 Y_1}{\sum \Pi_0 Y_0} :$$

Համախառն բերքի բացարձակ հավելածը հավասար է՝

$$\Delta BC = BC_1 - BC_0 = \sum \Pi_1 Y_1 - \sum \Pi_0 Y_0$$

Բերքատվության ինդեքսը որոշում են հետևյալ կերպ.

$$I_y = \frac{\sum \Pi_1 Y_1}{\sum \Pi_1 Y_0},$$

իսկ համախառն բերքի հավելածն ի հաշիվ բերքատվության փոփոխության.

$$\Delta BC_{(y)} = \sum \Pi_1 Y_1 - \sum \Pi_1 Y_0 = \sum (Y_1 - Y_0) \cdot \Pi_1$$

Ցանքատարածությունների ընդհանուր ինդեքսը որոշվում է հետևյալ բանաձևով.

$$I_{\Pi} = \frac{\sum \Pi_1 Y_0}{\sum \Pi_0 Y_0},$$

իսկ համախառն բերքի հավելածն ի հաշիվ ցանքատարածությունների փոփոխության՝

$$\Delta BC_{(\Pi)} = \sum \Pi_1 Y_0 - \sum \Pi_0 Y_0 = \sum (\Pi_1 - \Pi_0) \cdot Y_0:$$

Համախառն բերքի ընդհանուր ինդեքսը կարելի է որոշել նաև՝ ելնելով ինդեքսների փոխկապվածությունից.

$$I_{BC} = I_y \times I_{\Pi},$$

իսկ համախառն բերքի ընդհանուր բացարձակ հավելածը հավասար է՝

$$\Delta BC = \Delta BC_{(y)} + \Delta BC_{(\Pi)}:$$

Նման ինդեքսներով որոշվում է նաև անասնապահական մթերքների արտադրության և անասունների մթերատվության դինամիկան, միայն այն տարբերությամբ, որ ցանքատարածության ցուցանիշին փոխարինում է անասունների գլխաքանակի ցուցանիշը, իսկ բերքատվությանը՝ մթերատվությունը:

Անասնաբուծության արտադրանքի բնեղեն ցուցանիշներն են.

Հում մթերքները, որոնք ստացվում են գյուղատնտեսական կենդանիների տնտեսական օգտագործումից (կաթ, ծու, բուրդ և այլն):

Անասունների աճեցման արտադրանքը, որն արտահայտվում է պտղաճի, մատղաշի հավելաճի և հասակավոր անասունների քաշաճի հաշվին կենդանիների ընդհանուր քաշի ավելացմամբ:

Մեղվաբուծության արտադրանքը:

Չկնաբուծության արտադրանքը:

Անասնապահության արդյունավետությունը բնութագրելու համար հաշվարկվում են մթերատվության հետևյալ ցուցանիշները. կաթի միջին կիթը մեկ կովից, բրդի միջին խուզվածքը մեկ ոչխարից և այլն:

«Գյուղատնտեսություն» ճյուղի թողարկումը ներառում է.

Գյուղատնտեսական արտադրողների արտադրանքի թողարկումը (ներառյալ հաշվետու ժամանակաշրջանում տնային տնտեսությունների կողմից արտադրված բուսաբուծության և անասնապահության արտադրանքի արժեքը):

Տվյալ ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսությանն սպասարկող կազմակերպությունների գյուղատնտեսական ծառայությունների թողարկումը:

Գյուղարտադրողների արտադրանքի թողարկման կազմում հաշվառվում է բուսական և կենդանական ծագում ունեցող հում մթերքների արժեքը, որոնք ստացվել են տվյալ տարվա բերքից կամ գյուղատնտեսական կենդանիների աճեցումից ու տնտեսական օգտագործումից: Հում մթերքների վերամշակման արդյունքում ստացված ապրանքները (ալյուր, կաթնամթերք և այլն), ինչպես նաև կենդանիների սպանդի մթերքները (միս, ճարպ և այլն) դիտվում են որպես արդյունաբերական արտադրանք և գյուղատնտեսության արտադրանքի մեջ չեն ներառվում:

Գյուղարտադրողների արտադրանքի թողարկումը հաշվարկվում է համախառն շրջանառության մեթոդով, այսինքն՝ տվյալ տարվա սեփական արտադրության ներարտադրական սպառումը ներառվում է թողարկման կազմի մեջ: Օրինակ՝ արտադրված և տնտեսության ներսում որպես սերմացու կամ անասնակեր օգտագործված հացահատիկը, հորթերի սնուցման համար օգտագործված կաթը, ծտեր հանելու համար օգտագործված ձուն և այլն: Մի խոսքով, արտադրության ծավալը պարունակում է գյուղատնտեսական արտադրանքի կրկնակի հաշվարկ: Քանի որ ներտնտեսային շրջանառությունն ընդգրկվում է նաև միջանկյալ սպառման կազմում, ապա թողարկման գնահատման այսպիսի մեթոդը չի ազդում ավելացված արժեքի մեծության վրա:

Փաստացի գներով տվյալ տարվա գյուղատնտեսական արտադրանքի թողարկման հաշվարկը ներկայումս կատարվում է հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված գյուղատնտեսական արտադրանքի արժեքը և անավարտ արտադրության փոփոխությունը գումարելով: Ընդ որում, արդյունքները գնահատվում են դրանց իրացման միջին գներով՝ բացառությամբ ներտնտեսային կարիքների համար օգտագործված արտադրանքը, որը գնահատվում է ինքնարժեքով:

Ինչպես և մյուս ճյուղերում, գյուղատնտեսական թողարկումը որոշվում է իրացված արտադրանքի և անավարտ արտադրության պաշարների փոփոխության տվյալների հիման վրա:

Անասնապահության արտադրանքի կազմում ներառում են.

Տվյալ տարում անասունների աճեցման արտադրանքի արժեքը, այսինքն՝ անասունների պտղաճի, հավելաճի և քաշաճի արժեքը:

- Անասնապահության հում մթերքների (կաթ, բուրդ և այլն), մեղվաբուծության և ձկնաբուծության արտադրանքների արժեքը:

Բուսաբուծության արտադրանքի կազմում ընդգրկում են.

Տվյալ տարվա բերքից ստացված գյուղատնտեսական մշակաբույսերի համախառն բերքի, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և բազմամյա տնկարկների տնկանյութերի արժեքը:

Երիտասարդ բազմամյա տնկարկների հիմնման և մշակման արժեքը: Անավարտ արտադրության մնացորդների արժեքի փոփոխությունը (բուսաբուծությունում անավարտ արտադրությունն ընդգրկում է աշնանացան մշակաբույսերի հողերի մշակման և ցանքերի կատարման ծախսերը), այսինքն՝ տարեվերջի և տարեսկզբի արժեքի տարբերությունը:

Գյուղատնտեսական ծառայությունների թողարկումն ընդգրկում է հողաբարելավման, ոռոգման համակարգերի և կառույցների շահագործման, հիվանդություններից և վնասատուներից պաշտպանության, կենդանաբուծական և կենդանաբուծական սպասարկման ծառայությունները: Պետական բյուջեից ֆինանսավորվող ծառայությունների թողարկումը որոշվում է՝ ելնելով դրանց արտադրության ընթացիկ ծախսերից, իսկ շուկայական թողարկումը՝ դրանց իրացման փաստացի գներից:

14.3. Շինարարություն

Շինարարության, որպես տնտեսության ճյուղի, գործունեությունն ուղղված է նոր օբյեկտների ստեղծմանը և գործող հիմնական ֆոնդերի ընդլայնմանն ու վերականգնմանը: Շինարարության վերջնական արդյունքն են հանդիսանում շենքերը, կառույցները և շահագործման համար պատրաստած արտադրական և ոչ արտադրական նշանակության այլ օբյեկտներ:

Շինարարությունն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որով այն տարբերվում է տնտեսության մյուս ճյուղերից: Դրանց թվին են պատկանում արտադրանքի տարածքային ամրապնդումը, արտադրական ցիկլի երկարատևությունը, որը պայմանավորում է թողարկումը հաշվառել իրացվածի չափով:

Շինարարությունում տարբերում են գործունեության երեք տեսակ. բուն շինարարական, նախագծահաշվային և հետախուզական (երկրաբանահետախուզական) գործունեություն:

Շինարարական արտադրությունում արտադրանքի նշանակալի մասն ստեղծվում է պատվիրատուի հետ պայմանագրով աշխատող կազմակերպությունների կողմից: Այս ոլորտում գործում են նաև ժամանակավոր շինարարական կազմակերպություններ, որոնք ստեղծվում են տնտեսության մյուս ճյուղերի կազմակերպությունների շրջանակներում կապիտալ շինարարության բաժինների տեսքով: Շինարարական արտադրության կազմում հաշվի է առնվում նաև բնակչության անհատական շինարարության արդյունքը (բնակելի տների, ավտոտնակների և բազմաթիվ այլ օբյեկտների շինարարությունը և նորոգումը), որոնք կատարվել են տնային տնտեսությունների սեփական ուժերով կամ շինարարական

գործունեության արտոնագիր չունեցող ժամանակավոր շինարարական բրիգադների կողմից:

Ծյուղի նշանակալի մասը կազմում է *շինարարական արտադրության արտադրանքը*, որն ընդունում է կամ առարկայական տեսք (շենքեր, կառույցներ, գազամուղներ, նավթամուղներ, ճանապարհներ և այլն), կամ էլ արտադրական ծառայությունների ծև (սարքավորումների մոնտաժման և գործարկման աշխատանքներ, շենքերի և կառույցների կապիտալ նորոգում և այլն):

Նախագծահաշվային գործունեության վերջնական արդյունք են հանդիսանում շենքերի և կառույցների նախագծերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են շինարարական օբյեկտների տեխնիկական և տնտեսական փաստաթղթերի համալիրներ, ինչպես նաև շրջանների, քաղաքների և այլ բնակավայրերի զարգացման գլխավոր հատակագծեր:

Շետախուզական գործունեությունը շրջանի կամ շինարարության վայրի վերաբերյալ ինժեներատեխնիկական տեղեկատվության համալիր է, որն անհրաժեշտ է հետագայում կառուցվող օբյեկտների նախագծերի մշակման համար:

Շինարարական արտադրության արտադրանքը ժամանակի յուրաքանչյուր պահին գտնվում է պատրաստության տարբեր փուլերում: Ըստ պատրաստության աստիճանի շինարարական արտադրանքն ստորաբաժանվում է հետևյալ տեսակների.

Պատրաստի օբյեկտներ. շինարարության վերջնական արտադրանքն են, այսինքն՝ հաշվետու ժամանակաշրջանում շինարարության ավարտված օբյեկտներ, որոնք պատրաստ են ապրանքների թողարկման կամ ծառայությունների մատուցման համար:

Անավարտ շինարարություն. շինմոնտաժային աշխատանքների ծավալն է, որոնք կատարվել են ժամանակի ընթացիկ պահի դրությամբ անավարտ և պատվիրատուներին չհանձնած օբյեկտներում: Անավարտ շինարարության տարրերն են.

1. Շինմոնտաժային աշխատանքների ավարտած համալիրները, այսինքն՝ անավարտ օբյեկտներում պատվիրատուին հանձնած փոխկապված աշխատանքների համակցությունը:

2. *Անավարտ շինարարական արտադրությունը*, այսինքն՝ շինմոնտաժային աշխատանքների անավարտ համալիրները, որոնց մեջ ընդգրկվում են հետևյալ տարրերը.

ա) Շենքերի և կառույցների ավարտված կառուցվածքային տարրեր և աշխատանքների խոշորացված տեսակներ (հիմքի պատրաստում, պատերի շարում, սարքավորումների մոնտաժում և այլն):

բ) Անավարտ կառուցվածքային տարրեր և աշխատանքների խոշորացված տեսակներ:

Շինարարական արտադրանքն իր պատրաստության բոլոր փուլերում հաշվառվում է բնեղեն և արժեքային արտահայտությամբ: Շինարարական արտադրանքի բնեղեն ցուցանիշներն են. շինարարության կողմից ավարտված և չահագործման հանձնված օբյեկտների թիվը, գործարկման

հանձնված շենքերի մակերեսը, օբյեկտների հզորությունը (դպրոցներում և հիվանդանոցներում՝ տեղերի թիվը, խողովակների երկարությունը, էլեկտրակայանների հզորությունը և այլն):

Շինարարական արտադրանքի արժեքային հիմնական ցուցանիշը *թողարկումն է*, որի կազմում ընդգրկվում են.

- Կատարած շինմոնտաժային աշխատանքների արժեքը:
- Շինարարական օբյեկտներին վերաբերող երկրաբանահետախուզական և հորատման աշխատանքների արժեքը:

Շինարարական օբյեկտներին վերաբերող նախագծահետախուզական աշխատանքների արժեքը:

Շենքերի և կառույցների կապիտալ և ընթացիկ նորոգման արժեքը:

Տնային տնտեսությունների ուժերով կառուցված անհատական բնակելի տների և այլ շինությունների արժեքը:

Հողերի բարելավման, ոռոգման և մելիորատիվ ուղղությամբ կատարված աշխատանքների արժեքը:

Շինարարության արտադրանքը նշանակալի չափով հանդիսանում է հիմնական կապիտալում կատարված ներդրումների արդյունք: Դրա հետ մեկտեղ, այս կամ այն ժամանակահատվածում կատարված ներդրումների ծավալը համարժեք չէ շինարարության թողարկմանը: Օրինակ՝ շինարարության թողարկման կազմում ընդգրկվում է շենքերի և շինությունների նորոգման աշխատանքների արժեքը, որոնք վիճակագրական պրակտիկայում չեն դիտվում որպես հիմնական կապիտալում ներդրումների տարրեր: Միաժամանակ ներդրումների ծավալում ընդգրկվում են մի շարք աշխատանքներ և ծախսեր, որոնք չեն հանդիսանում շինարարության թողարկման տարրեր, օրինակ՝ սարքավորումների, գործիքների և գույքի ձեռք բերման ծախսեր, բազմամյա տնկարկների հիմնադրման աշխատանքներ, կադրերի պատրաստման ծախսեր և հիմնական ֆոնդերի արժեքը չավելացնող այլ ծախսեր:

Օրինակ 14.3. Հաշվետու ժամանակաշրջանի համար հայտնի են հետևյալ տվյալները (դրամական միավոր).

Կատարած շինմոնտաժային և նախագծահետախուզական աշխատանքների արժեքը՝ 9300,

տեղադրված սարքավորումների արժեքը (շինարարության նախահաշվում նախատեսված)՝ 1050,

շենքերի և շինությունների ընթացիկ և կապիտալ նորոգում՝ 280,

այգիների և այլ բազմամյա տնկարկների հիմնադրման աշխատանքների արժեքը՝ 30,

հիմնական ֆոնդերի արժեքը չավելացնող այլ ծախսեր՝ 40:

Որոշել հետևյալ ցուցանիշները.

Շինարարության թողարկումը, որը հավասար է՝

$$9300 + 280 = 9580 \text{ դ.մ.},$$

հիմնական կապիտալում ներդրումների ծավալը՝

$$9300 + 1050 + 30 + 40 = 10420 \text{ դ.մ.}:$$

14.4. Տրանսպորտը և կապ

Տրանսպորտը, որպես տնտեսության ճյուղ, ներառում է ուղևորների և բեռների փոխադրման հետ կապված գործունեության բոլոր տեսակները: Տրանսպորտային գործընթացների իրականացումով զբաղվում են ոչ միայն սեփականության տարբեր ձևերի մասնագիտացված տրանսպորտային ձեռնարկությունները, այլ նաև տնտեսության մյուս ճյուղերի ձեռնարկությունները, որոնք փոխադրումներ են կատարում սեփական կամ վարձակալած տրանսպորտով, ինչպես նաև բեռնատար ավտոմեքենաների սեփականատեր ֆիզիկական անձինք:

Բեռնատար տրանսպորտը, իրականացնելով արտադրողներից սպառողներին բեռների տարածական փոխադրման, դրանց բեռնման, բեռնաթափման և պահպանման գործունեություն, նոր սպառողական արժեքներ չի ստեղծում, այլ ավելացնում է նախկինում ստեղծված ապրանքների արժեքը, որը դիտվում է որպես բեռնատար տրանսպորտի արտադրանքի գնահատական:

Տրանսպորտը բովանդակում է ընդհանուր և ոչ ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի տեսակները: *Ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտն* իրականացնում է տնտեսության ճյուղերի և բնակչության բեռների, ինչպես նաև ընդհանուր օգտագործման երթուղիներով ուղևորների փոխադրումները: *Ոչ ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտն* իրականացնում է տվյալ կազմակերպության բեռների և ուղևորների փոխադրումները սեփական (վարձակալած) տրանսպորտային միջոցներով:

Ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի հիմնական ցուցանիշներն են բեռների փոխադրումների ծավալը (տոննա), բեռնաշրջանառությունը (տոննա-կիլոմետր), ուղևորների փոխադրումների ծավալը (ուղևոր) և ուղևորաշրջանառությունը (ուղևոր-կիլոմետր):

Փոխադրված բեռների (բեռնափոխադրումներ) ծավալում հաշվի է առնվում փոխադրված բեռների փաստացի քանակը՝ ընդգրկելով տարայի կամ կոնտեյների քաշը:

Բեռնաշրջանառությունը (տոննա-կիլոմետրերով) հաշվարկվում է փոխադրվող բեռների յուրաքանչյուր խմբի քաշի (տոննա) և այդ բեռնափոխադրման հեռավորության արտադրյալների հանրագումարով:

Ուղևորափոխադրումների ծավալում ներառվում է տրանսպորտային միջոցներով փաստացի փոխադրված ուղևորների թվաքանակը (ներառյալ անվճար երթևեկության իրավունքներից օգտվող ուղևորները):

Ուղևորաշրջանառությունը (ուղևոր-կիլոմետր) հաշվարկվում է փոխադրված ուղևորների թվաքանակի և փոխադրման հեռավորության արտադրյալների հանրագումարով:

Ուղևորափոխադրման (փոխադրված ուղևորների թվաքանակը) և *ուղևորաշրջանառության* ծավալները որոշվում են ըստ հաղորդակցության առանձին տեսակների՝ ներքաղաքային, մերձքաղաքային, միջքաղաքային և միջազգային:

Տրանսպորտի թողարկումը (նախկինում՝ համախառն արտադրանքը) բնութագրում է բեռնատար և ուղևորատար տրանսպորտի գործունեության արդյունքները: Այն որոշվում է որպես բեռների և ուղևորների փոխադրումներից, ուղեբեռների փոխադրումներից, բեռնման և բեռնաթափման աշխատանքներից, բեռների պահպանումից և տրանսպորտաշահագործողական այլ ծառայություններից փաստացի ստացված եկամուտների հանրագումար: Տրանսպորտի *միջանկյալ սպառման* հիմնական տարրերն են նյութական ծախսերը, վարձավճարը և ոչ նյութական ծառայությունների վճարումները:

Կապի ցանցը հաղորդագրության (տեղեկատվության) ընդունում, հանձնում և բաշխում (կոմուտացիա, տեսակավորում) իրականացնող կապի կազմակերպությունների, կետերի, ինչպես նաև հաղորդումն ապահովող կապի գծերի կամ մալուխների ամբողջությունն է: Կախված կապի տեսակից, տարբերում են *փոստային կապի ցանց*՝ փոստային առաքումներ և պարբերական հրատարակությունների փոխանցում ու ընդունում, և *էլեկտրակապի ցանց*՝ մեկ կամ մի քանի տեսակի փոխանցումներ (հեռախոսային, հեռագրային և ֆաքսիմիլային փոխանցումներ, փոխանցումներ կոմուտացիոն համակարգերից, էլեկտրոնային փոստ, հեռուստատեսային, ծայնային և այլ տեսակի ռադիո ու լարային հեռաքանակման փոխանցումներ և այլն) ապահովող տեխնիկական համակարգեր:

Կապի ծառայությունները փոստային առաքումների կամ էլեկտրակապի հաղորդակցության ընդունման, մշակման, հաղորդման և տեղ հասցման գործունեության արդյունքն է:

Ընդհանուր օգտագործման կապի ցանցը բոլոր ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց օգտագործման համար բաց փոխկապակցված կապի ցանցի հիմնական մասն է:

Փոստային կապը փոստային առաքումների ընդունումը, մշակումը, փոխադրումը և տեղ հասցումն է, ինչպես նաև պարբերական հրատարակումների առաքումը, հասցումը և տարածումը:

Հեռագրային կապը հեռագրերի, լուսահեռագրերի հաղորդումն ու տեղ հասցումն է, խոսակցությունների ապահովումն է բաժանորդագրային հեռագրատան միջոցով, տվյալների և թերթային էջերի հաղորդումը:

Հեռախոսային կապը ներհանրապետական (միջքաղաքային), միջազգային և տեղական (քաղաքային և գյուղական) հեռախոսային խոսակցությունների իրականացման ապահովումը, հեռախոսային կապուղիներով տվյալների հաղորդման կազմակերպումն է: *Բջջային կապը* ռադիոհեռախոսային կապի շարժական համակարգ է:

Կապի արտադրանքի արժեքային ցուցանիշը *թողարկումն* է, որը որոշվում է որպես փոստային փոխադրումներից, հաղորդակցություններից, դրոշմանիշների և բացիկների վաճառքից, ռադիոյի և հեռուստատեսության հատկացումներից, կապի սարքավորումների տեղադրումից և տեխնիկական սպասարկումից ստացված եկամուտների հանրագումար:

14.5. Առևտուր, հասարակական սնունդ և մթերումներ

«Առևտուր և հասարակական սնունդ» ճյուղը ներառում է արտաքին և ներքին առևտուրը: Այն ընդգրկում է արտադրության միջոցների և սպառման առարկաների մեծածախ առևտրի, մանրածախ առևտրի, հասարակական սննդի և վարձույթի կազմակերպությունները, բորսաները, բրուկերային, մակերային և դիլերային գրասենյակները, առևտրի տները: Առևտրի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գործունեությունն ուղղված է ապրանքներն սպառողներին հասցնելու մեջ:

Հասարակական (հանրային) սնունդը, բացի վերոհիշյալից, իրականացնում է սեփական արտադրական գործունեություն (սննդամթերքի պատրաստում, կիսաֆաբրիկատների հետագա մշակում, հրուշակեղենի և խոհարարական արտադրանքի իրացում):

«Մթերումներ» ճյուղը ներառում է գյուղատնտեսական արտադրանքի, գնման, պահպանման, տեսակավորման, չորացման և վերամշակման շուկայական գործունեությունը: Այն ընդգրկում է մթերող կազմակերպությունները, բազաները, էլևատորները, սերմագտիչ և հատիկաչորանոցային հիմնարկները, դեղորայքային հումք մթերող կազմակերպությունները, ապրանքահումքային բորսաները և գյուղատնտեսական արտադրանքի առք ու վաճառքի միջնորդական ծառայություններով զբաղվող գործակալությունները և գրասենյակները:

Ապրանքներն սպառողին հասցնելու գործառնությունների իրականացումը կապված է որոշակի նյութական և աշխատանքային ծախսումների հետ, որոնք հանգեցնում են նախկինում ստեղծված ապրանքների արժեքի ավելացմանը: Այդ ավելացումը դիտվում է որպես առևտրի, հասարակական սննդի և մթերումների կազմակերպությունների գործունեության արդյունքը դրամական արտահայտությամբ, որն օգտագործվում է որպես այդ ճյուղերի արդյունքի արժեքային գնահատական:

Դիտարկվող ճյուղերի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների թողարկումը չափվում է իրացման վերադիրի (համախառն եկամտի) մեծությունով, որն իրենից ներկայացնում է իրացված ապրանքների վաճառքի և գնման գներով գնահատված արժեքների տարբերություն (հանած ԱԱՀ-ն, ակցիզը և վաճառքից հարկը): Իրացման վերադիրը հավասար է առևտրական հավելագների գումարին, որն առևտրական և մթերող կազմակերպությունները ներառում են ապրանքների իրացման գների մեջ և օգտագործում են շրջանառության ծախքերը ծածկելու և չահույթ ձևավորելու համար:

Հասարակական սննդի կազմակերպությունների թողարկումը հիմնական գներով ընդունվում է իրենց ապրանքաշրջանառությամբ հավասար (որը բացի իրացման վերադիրից ընդգրկում է սննդի պատրաստման համար օգտագործված կամ առանց վերամշակման իրացված մթերքների արժեքը), հանած ԱԱՀ-ն և արդյունքի այլ հարկերը, գումարած արդյունքի սուբսիդիաները:

Թեմա 15. Ապրանքների և ծառայությունների շուկայի վիճակագրության ցուցանիշները

Ապրանքներն արտադրողից մինչև վերջնական սպառողին հասնելու գործընթացում անցնում են շրջանառության ոլորտ, որի ֆունկցիան կայանում է աշխարհագրական մի կետից մյուսն ապրանքների տարածական տեղափոխման և ապրանքափոդային փոխանակման կազմակերպման մեջ՝ ուղեկցվելով մեկ տնտեսական միավորից մյուսին ապրանքի կամ ծառայության սեփականության իրավունքի անցման հետ: Շրջանառության ոլորտի կազմակերպությունները հանդիսանում են միջնորդ վաճառողի և գնորդի միջև:

Ապրանքի վաճառքի պահը ոչ միշտ է համընկնում դրա ֆիզիկական տեղափոխման ժամանակի և տեղի հետ: Ապրանքի առքուվաճառքը կարող է կատարվել մի քանի անգամ՝ առանց ապրանքի գտնվելու վայրի փոփոխության, և ընդհակառակը:

Արտադրված ապրանքը շրջանառության գործընթացում, որպես կանոն, բազմիցս փոխում է իր սեփականատիրոջը մինչև վերջնական սպառողին հասնելը: Արտադրողի և վերջնական սպառողի միջև կարող է լինել մեկ կամ մի քանի առևտրային միջնորդներ, որոնց դերը կայանում է ապրանքի ֆիզիկական (տարածական) և տնտեսական (մեկ սեփականատերից մյուսին) շարժի կազմակերպման մեջ: Առևտրային միջնորդներին վերաբերում են ոչ միայն ապրանքի առքն ու հետագա վերավաճառքն իրականացնող ֆիրմաները և անհատ անձինք (որոնք որոշակի փուլում դառնում են դրանց սեփականատերերը), այլ նաև այն տնտեսական միավորները, որոնք օգնում են վաճառողին և գնորդին գտնել միմյանց, և որոշակի վարձատրության դիմաց մատուցում են գործարքների կնքման ծառայություններ (մակլեր, բրոկեր և այլն):

Ապրանքի առք ու վաճառքի յուրաքանչյուր ակտ, որն ուղեկցվում է սեփականատերի փոփոխությամբ, կոչվում է ապրանքի տեղաշարժի օղակ, իսկ մեկ սեփականատերից մյուսին ապրանքի անցումների թիվը՝ ապրանքաշարժի օղակայնություն:

Շրջանառության մեջ օղակների թվի չափից դուրս ավելացումը շահավետ չէ և արտադրողին, և սպառողին, քանի որ ապրանքի յուրաքանչյուր հետագա վերավաճառքը և տեղափոխումը ավելացնում է շրջանառության ծախսերը և ապրանքի գինը, ինչը կարող է հանգեցնել սպառողների զնոդունակության նվազեցմանը, ապրանքի պաշարի ավելացմանը: Առաջարկի և պահանջարկի հավասարակշռության խախտումն իջեցնում է շուկայական տնտեսության արդյունավետությունը:

15.1. Աղանձագրության վիճակագրություն

Ապրանքների և ծառայությունների շուկայի վիճակագրության կենտրոնական ցուցանիշը *ապրանքաշրջանառությունն է*, այսինքն՝ վերջնական սպառողի մոտ ապրանքի տնտեսական շարժի բոլոր օղակներում դրանց վաճառքի ծավալը արժեքային արտահայտությամբ: Այն դիտվում է որպես հետևյալների ցուցանիշ.

ապրանքային զանգվածի արժեքի,
վաճառողների դրամական հասույթի,
գնորդների ապրանքների ձեռքբերման ծախսերի:

Տվյալ ցուցանիշը լայն կիրառություն է ստանում տնտեսության վերլուծության տարբեր ուղղություններում: Դրա միջոցով բնութագրում են առևտրի կազմակերպությունների չափերը, առևտրային ցանցի կառուցվածքը, շուկայի վիճակը և զարգացումը: Որպես ապրանքների իրացումից ստացված հասույթի ցուցանիշ՝ ապրանքաշրջանառությունն օգտագործվում է առևտրական ֆիրմայի գործունեության արդյունքների գնահատման համար: Կենսամակարդակի վիճակագրությունում այն օգտագործվում է ապրանքների ձեռքբերման բնակչության դրամական ծախսերը չափելու, ինչպես նաև անհատական սպառման մակարդակը գնահատելու համար: Վերջապես, մակրոտնտեսական վիճակագրությունում ՀՆԱ-ի հաշվարկման ժամանակ, ըստ վերջնական օգտագործման ուղղությունների, ապրանքաշրջանառությունը հիմք է ծառայում տնային տնտեսությունների վերջնական սպառման ծախսերի հաշվարկման համար:

Եթե ապրանքների գները նշանակենք p -ով, իսկ վաճառված ապրանքների քանակը՝ q -ով, ապա ապրանքաշրջանառության ծավալը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

$$V = \sum pq:$$

Եթե ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ապրանքը վաճառվել և գնվել է մի քանի անգամ, ապա այդ ապրանքի արժեքը նույնքան անգամ կհաշվառվի ապրանքաշրջանառության ծավալում: Ապրանքաշրջանառության կառուցվածքն ուսումնասիրվում է ըստ հետևյալ ուղղությունների.

- ըստ բնաիրային կազմի (ըստ ապրանքային խմբերի),
- ըստ իրացվող ապրանքների տնտեսական նշանակության (առանձնացնում են արտադրության միջոցների, վերջնական սպառման ապրանքների ապրանքաշրջանառություն և գյուղատնտեսական արտադրանքի գնումների ծավալ),
ըստ սեփականության ձևերի,
ըստ տարածքային կտրվածքի:

Ապրանքների առք ու վաճառքի յուրաքանչյուր գործարքում մասնակցում են երկու կողմ. վաճառող և գնորդ: Կախված նրանից, թե ով է հանդիսանում վաճառողը, տարբերակում են արտադրողների և առևտրամիջնորդական ապրանքաշրջանառություն: Արտադրողների ապրանքաշրջանառությունն արտահայտում է ապրանքային շրջանառության ոլորտ ներգրավված ապրանքային պաշարը և համապատասխանում է ապրանքների վաճառահանում հասկացությանը: Կախված նրանից, թե ով է հանդիսանում գնորդը, տարբերակում են ապրանքաշրջանառության չորս կատեգորիա. մեծածախ, մանրածախ, համախառն և զուտ:

Մեծածախ ապրանքաշրջանառությունն արտադրողների և առևտրական միջնորդների կողմից այլ առևտրական միջնորդներին հետագա վե-

րավաճառքի համար, ինչպես նաև զանգվածային սպառողներին (որոնք ապրանքներ են ձեռք բերում իրենց գործունեությունը իրականացնելու համար, օրինակ՝ հումքի և նյութերի վաճառքը արդյունաբերական կազմակերպություններին հետագա վերամշակման համար, սարքավորման և տնտեսական գույքի վաճառքը սոցիալ-մշակութային ոլորտի կազմակերպություններին և այլն) մեծ խմբաքանակով ապրանքների վաճառքի ծավալն է:

Մանրածախ ապրանքաշրջանառությունը բնակչությանը կանխիկ վճարով իրացման բոլոր ուղիներով (առևտրական կազմակերպություններ, հասարակական սննդի կազմակերպություններ, փոստային կապի կազմակերպություններ, դեղատներ, բենզալցակայաններ, իրային, մթերային և խառը շուկաներ և այլն) ապրանքների վաճառքի հանրագումարն է: Մանրածախ ապրանքաշրջանառության մեջ ընդգրկում են նաև բնակչությանը կրեդիտ-քարտերով, խնայքանկերի հաշվարկային չեկերով, ավանդատուների փոխանցման հաշիվներով, ապառիկ և որոշակի զեղչերով վաճառված ապրանքների արժեքը: Բացի դրանից, մանրածախ ապրանքաշրջանառության կազմում հաշվի են առնում անկանխիկ վճարով մանրածախ առևտրային ցանցից սոցիալական բնույթի կազմակերպություններին (հիվանդանոցներ, մանկապարտեզներ) պարենային ապրանքների վաճառքները:

Համախառն ապրանքաշրջանառությունը որոշակի ժամանակահատվածում ապրանքների բոլոր վաճառքների հանրագումարն է՝ արտադրողից մինչև սպառողը դրանց շարժի ճանապարհին: Այն հավասար է մեծածախ և մանրածախ ապրանքաշրջանառության գումարին: Եթե գները մնում են անփոփոխ, ապա համախառն ապրանքաշրջանառության մեծությունը կախված է վաճառված ապրանքների քանակից և ապրանքների շարժի օղակների թվից: Համախառն ապրանքաշրջանառության չափը ուղիղ համամասնական է վերավաճառքի թվին: Եթե համախառն շրջանառությունից բացառենք միևնույն ապրանքների կրկնակի հաշվարկի արժեքը, ապա կստանանք վաճառված ապրանքների իրական քանակին համապատասխանող վերջնական վաճառքի գումարը:

Զուտ ապրանքաշրջանառությունը վերջնական վաճառքի գումարն է, որի արդյունքում ապրանքը դուրս է գալիս առևտրական ֆիրմայի կամ մարզի (շրջանի) ապրանքային շրջանառության ոլորտի սահմաններից: Այն հավասար է մանրածախ ապրանքաշրջանառության և զանգվածային սպառողներին, ինչպես նաև այլ մարզերի առևտրական միջնորդներին կամ առևտրական ֆիրմաներին մեծածախ առևտրի վաճառքի հանրագումարին: Համադրելով համախառն և զուտ ապրանքաշրջանառությունները, հաշվարկում են ապրանքաշրջանառության *օղակայնության* գործակիցը: Այն բնութագրում է արտադրողից մինչև սպառողը հասնելու ճանապարհին ապրանքային զանգվածի անցած օղակների միջին թիվը:

Ապրանքաշրջանառության դինամիկան ուսումնասիրելու համար օգտագործվում են փաստացի և համադրելի գներով ապրանքաշրջանառության ինդեքսները:

Օրինակ 15.1. Մարզի առևտրական կազմակերպությունների ապրանքաշրջանառությունը բնութագրվում է հետևյալ տվյալներով (դրամական միավոր).

Վաճառող	Գնորդ		
	Առևտրական կազմակերպություններ		Բնակչություն
	իրենց համակարգի	ուրիշ համակարգի	
Մեծածախ ձեռնարկություններ	2000	40	10
Մանրածախ ձեռնարկություններ	150	-	1800

Որոշենք.

- 1) Մեծածախ ապրանքաշրջանառությունը, որը հավասար է առևտրական կազմակերպություններին վաճառված ապրանքների գումարին.

$$2000 + 150 + 40 = 2190 \text{ դ. մ.:}$$

- 2) Մանրածախ ապրանքաշրջանառությունը. $10 + 1800 = 1810 \text{ դ. մ.:}$

- 3) Համախառն ապրանքաշրջանառությունը. $2190 + 1810 = 4000 \text{ դ.մ.:}$

- 4) Ձուտ ապրանքաշրջանառությունը. $1810 + 40 = 1850 \text{ դ. մ.:}$

- 5) Օղակայնության գործակիցը. $K_{\text{օղ.}} = \frac{4000}{1850} = 2.2 :$

15.2. Աղբյուրային տվյալների վիճակագրություն

Ապրանքաշրջանառության անհրաժեշտ պայմանն է ապրանքային պաշարների առկայությունը: *Ապրանքային պաշարը* շրջանառության ոլորտում գտնվող ապրանքների զանգվածն է՝ արտադրությունից դրանց ստացման պահից մինչև իրացման պահը: Տարբերում են.

- Ընթացիկ պահպանման ապրանքային պաշարներ, որոնք ապահովում են առևտրի ամենօրյա պահանջմունքները:

Սեզոնային պահպանման ապրանքային պաշարներ, որոնք ստեղծվում են առևտրական կազմակերպությունների համար ըստ տարվա սեզոնների (օրինակ՝ կարտոֆիլ, միրգ, բանջարեղեն և այլ ապրանքներ):

Երկարատև բերման ապրանքային պաշարներ, որոնք ստեղծվում են ապրանքների ներբերման պահերի միջև ընկած ամբողջ ժամանակահատվածում դժվարամատչելի տարածքներում առևտրի կազմակերպման համար:

Ապրանքային պաշարներն առևտրի շրջանառու միջոցների հիմնական մասն են, որոնց չափը կախված է ապրանքաշրջանառության ծավալից և ապրանքային առաջարկի ու գնողունակ պահանջարկի համամասնությունից: Ապրանքային պաշարների մեծությունը հաշվառվում է որոշակի պահի դրությամբ: Ապրանքային պաշարների միջին մեծությունը հաշվարկվում է միջին ժամանակագրականի բանաձևով և բնութագրում է տվյալ ժամանակահատվածում միջինում օրական շրջանառության մեջ գտնվող ապրանքների արժեքը:

Ապրանքային շրջանառության անընդհատ գործընթացն ապահովելու համար ապրանքային պաշարները պետք է պարբերաբար նորացվեն:

Ապրանքաշրջանառության արագությունն այն ժամանակն է, որի ընթացքում իրացվում է ապրանքային պաշարի միջին մեծությանը համապատասխանող ապրանքների քանակը: Ապրանքաշրջանառության արագությունը բնութագրելու համար օգտագործվում են երկու ցուցանիշ.

1. *Ապրանքային պաշարների պտույտների թիվը*, որը ցույց է տալիս, թե հաշվետու ժամանակաշրջանում քանի անգամ են միջինում նորացվել ապրանքային պաշարները.

$$n = \frac{V}{C},$$

որտեղ՝ V -ն ապրանքաշրջանառության ծավալն է,

C -ն՝ ապրանքային պաշարի միջին մեծությունը:

2. *Մեկ պտույտի տևողությունը* օրերով, որը ցույց է տալիս ապրանքի ստացման պահից մինչև դրա իրացման պահի օրերի միջին թիվը.

$$t = \frac{D}{n},$$

որտեղ՝ D -ն ժամանակահատվածի օրերի թիվն է,

n -ը՝ ապրանքային պաշարների պտույտների թիվը:

Ապրանքային պաշարների ապրանքաշրջանառության ապահովվածությունը չափվում է այն օրերի թվով, որը կբավարարի ապրանքային պաշարի տվյալ մեծությունը.

$$\hat{t} = \frac{\hat{C}}{\hat{V}},$$

որտեղ՝

$\hat{C}$ -ն ապրանքային պաշարի մեծությունն է որոշակի պահի դրությամբ,

$\hat{V}$ -ն միօրյա ապրանքաշրջանառությունը:

Օրինակ 15.2. Ապրանքային պաշարները ապրիլի 1-ին կազմել են 100 դ.մ., իսկ մայիսի 1-ին՝ 120 դ.մ.: Մանրածախ ապրանքաշրջանառությունն ապրիլին կազմել է 220 դ. մ.: Վերլուծենք ապրանքաշրջանառության արագությունը և ապրանքային պաշարներով ապրանքաշրջանառության ապահովվածությունը:

Ապրանքային պաշարի միջին մեծությունը ապրիլին կազմում է՝

$$C = \frac{100 + 120}{2} = 110:$$

Ապրանքային պաշարների պտույտների թիվը $n = \frac{V}{C} = \frac{220}{110} = 2:$

Մեկ պտույտի տևողությունը՝ $t = \frac{D}{n} = \frac{30}{2} = 15$ օր:

Մայիսի 1-ին ապրանքային պաշարներով ապրանքաշրջանառության ապահովվածությունն օրերով կազմում է՝

$$\hat{t} = \frac{\hat{C}}{\hat{V}} = 120 : \frac{220}{30} = 16.4 \text{ օր}:$$

Այսինքն՝ ապրանքաշրջանառության արագության անփոփոխության պայմանով տվյալ ապրանքային պաշարը բավարար է 16.4 օր ապրանքների վաճառքի անընդհատությունն ապահովելու համար:

15.3. Բեռնաշրջանառության վիճակագրություն

Աշխարհագրական մի կետից մյուսը ապրանքների տարածական տեղափոխման գործընթացը կարող է նկարագրվել հետևյալ ցուցանիշների համակցությամբ (ընդ որում, ապրանքները դիտվում են որպես որոշակի քաշ ունեցող և որոշակի հեռավորության վրա տեղափոխվող բեռներ).

- *Բեռների փոխադրումների ծավալ* (բեռնափոխադրումներ) տոննայով,
- *Բեռնաշրջանառություն* (տոննա-կիլոմետրով), որը ցույց է տալիս բեռնատար տրասպորտի աշխատանքի ծավալը և հաշվարկվում է փոխադրվող բեռների յուրաքանչյուր խմբի քաշի (տոննա) և այդ բեռնափոխադրման հեռավորության արտադրյալների հանրագումարով: *Բեռների փոխադրման միջին հեռավորություն*, որն արտահայտվում է մեկ տոննա բեռների տեղափոխման միջին հեռավորությունը և հաշվարկվում է որպես բեռնաշրջանառության և տեղափոխված բեռների քաշի (տոննա) հարաբերություն.

$$\bar{l} = \frac{\sum lq}{\sum q}:$$

Փոխադրումների միջին խտություն, որը բնութագրում է տրանսպորտային ցանցի հատվածի բեռնահոսքերի ինտենսիվությունը ու հաշվարկվում է որպես բեռնաշրջանառության և հատվածի երկարության հարաբերություն:

Բեռների փոխադրման միջին տևողություն, որը ցույց է տալիս մեկ տոննա բեռի տեղափոխման ընդունման պահից մինչև բեռնաթափման պահն ընկած ժամանակահատվածը: Այն հաշվարկվում է բոլոր բեռների փոխադրման տոննա-օրով արտահայտված գումարային ժամանակի և տեղափոխված բեռների քանակի հարաբերության միջոցով.

$$\bar{t} = \frac{\sum tq}{\sum q}:$$

Բեռների փոխադրման միջին արագություն, որը ցույց է տալիս օրվա ընթացքում 1 տոննա բեռի միջինում անցած կիլոմետրերի թիվը: Այն հաշվարկվում է բեռնաշրջանառության և բոլոր բեռների փոխադրման գումարային ժամանակի հարաբերության միջոցով.

$$\bar{v} = \frac{\sum lq}{\sum tq}:$$

ԲԱԺԻՆ V. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արտադրության ծախսերը արդյունքի արտադրության և դրան արտադրության ոլորտից մինչև սպառողը հասցնելու գործընթացի կենդանի և առարկայացված աշխատանքի համախառն ծախսումներն են:

Գործնականում ապրանքներ և ծառայություններ արտադրող կազմակերպությունները, բացի զուտ արտադրական գործունեությունից, իրականացնում են նաև արտադրանքի իրացման հետ կապված որոշակի գործառնություններ և կրում են ծախսեր, իսկ արտադրողների և սպառողների միջև միջնորդ հանդիսացող կազմակերպություններն իրականացնում են նաև արտադրության գործընթացը շարունակող որոշակի գործառնություններ:

Կենտրոնացված պլանավորման տնտեսությունից շուկայականին անցումն զգալիորեն կրճատեց արտադրության ծախսերի վերաբերյալ պետական վիճակագրական մարմինների կողմից հավաքագրվող տեղեկատվության ծավալը: Պետությունը գործնականում հրաժարվել է կազմակերպությունների արտադրանքի փաստացի ինքնարժեքի ձևավորման վերահսկողությունից՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով հարկադրման գործընթացների վրա: Դրա հետ մեկտեղ ժամանակակից պայմաններում արտադրության ծախսերի վերլուծության նշանակությունը, այդ թվում՝ վիճակագրական մեթոդների օգտագործմամբ, չի նվազել: Փաստացի ծախսերի վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկատվության առկայությունն անհրաժեշտ է գնագոյացման և ձեռնարկությունների գործունեության ֆինանսական արդյունքների որոշման համար:

Արտադրության ծախսերի չափերի, կառուցվածքի և դինամիկայի վերաբերյալ տեղեկատվությունը կարևոր է ոչ միայն կազմակերպությունների ներտնտեսական գործունեության վերլուծության տեսանկյունից, այլ նաև ԱՀԴ-ի շրջանակներում մակրոտնտեսական հաշվարկներ կատարելու համար: Արտադրության ծախսերի իջեցումը հանդիսանում է ՀՆԱ-ի և ազգային եկամտի աճի գործոններից մեկը:

ԹԵՄԱ 16. Արտադրության ծախսեր հասկացությունը և դրա կազմը

16.1. Արտադրության ծախսեր հասկացությունը

Ձեռնարկության՝ արտադրատնտեսական գործունեության իրականացման գործընթացում առաջացած ծախսերը ստորաբաժանվում են երեք խմբի.

- Արտադրանքի արտադրության և իրացման *ընթացիկ ծախսեր (արտադրության ծախսեր)*:
Արտադրության ընդլայնման և նորացման նպատակով *կապիտալ բնույթի ծախսեր*:

Այլ ծախսեր, որոնք անմիջականորեն կապված չեն արտադրության գործընթացի հետ (աշխատողների մշակութային և սպասարկման ծախսեր):

Ընթացիկ ծախսերը մշտապես փոխհատուցվում են ձեռնարկության արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթից, ինչն ապահովում է արտադրության գործընթացի անընդհատությունը: Արտադրանքի արտադրության և իրացման բոլոր ընթացիկ ծախսերի հանրագումարը դրամական արտահայտությամբ կոչվում է արտադրանքի ինքնարժեք:

Արտադրանքի (աշխատանքի, ծառայության) ինքնարժեքն արտադրանքի արտադրության գործընթացում օգտագործված բնական ռեսուրսների, հումքի, նյութերի, վառելիքի, էներգիայի, հիմնական ֆոնդերի, աշխատանքային ռեսուրսների, ինչպես նաև արտադրության և իրացման այլ ծախսերի արժեքային գնահատականն է:

Առևտրական կազմակերպություններում ապրանքներն սպառողին հասցնելու գործընթացում առաջացած ծախսերը կոչվում են *շրջանառության ծախսեր*:

Տարբերում են արտադրանքի փաստացի ինքնարժեք և շահույթի հարկման նպատակով ինքնարժեք: Պետությունը պահպանում է հարկադրման նպատակներով արտադրանքի ինքնարժեքում ծախսերի վերագրման կանոնակարգի կարգավորման իր իրավունքը: Փաստացի ինքնարժեքում ներառվում են արտադրանքի արտադրության և իրացման հետ կապված բոլոր ծախսերը: Խարկադրման նպատակներով փաստացի ծախսերը ճշգրտվում են՝ հաշվի առնելով սահմանված նորմատիվները:

Արտադրանքի ինքնարժեքը կազմող ընթացիկ ծախսերն ընդգրկվում են՝

- արտադրանքի արտադրության հետ անմիջականորեն կապված ծախսերը,
բնական հումքի օգտագործման հետ կապված ծախսերը,
արտադրության կազմակերպման և տեխնոլոգիայի կատարելագործման ուղղությամբ ոչ կապիտալ բնույթի ծախսերը,
արտադրական գործընթացի սպասարկման ծախսերը,
աշխատանքի նորմալ պայմանների և անվտանգության տեխնիկայի ապահովման ծախսերը,
բնապահպանական նշանակության ֆոնդերի պահպանման և շահագործման հետ կապված ընթացիկ ծախսերը,
կադրերի պատրաստման և վերապատրաստման ծախսերը,
սոցիալական բնույթի հատկացումները (կենսաթոշակային, սոցիալական ապահովության և պարտադիր բժշկական ապահովագրության հիմնադրամներ),
հիմնական արտադրական ֆոնդերի լրիվ վերականգման համար ամորտիզացիոն հատկացումները,
այլ տեսակի ծախսերը, որոնք սահմանված կարգով ներառվում են արտադրանքի ինքնարժեքի մեջ:

Արտադրանքի ինքնարժեքում չեն ներառվում կապիտալ ծախսերը՝ կապված կազմակերպության ներդրումային գործունեության և ֆինանսական ներդրումների (օրինակ՝ արժեթղթերի ձեռք բերում) հետ, ձեռնարկության հաշվեկշռում գտնվող սոցիալական ոլորտի օբյեկտների պահպանման ծախսերը, աշխատողներին տրված այն վճարումները, որոնք անմիջականորեն կապված չեն աշխատանքի վարձատրության հետ (սոցիալական բնույթի վճարներ):

16.2. Արտադրանքի ինքնարժեքի տեսակները և արտադրության ծախքերի կազմի ուսումնասիրությունը

Տարբերում են ինքնարժեքի երեք տեսակ.

1. *Արտադրամասային ինքնարժեք*, որն ընդգրկում է արտադրամասի շրջանակներում արտադրանքի արտադրության ծախսերը:

2. *Արտադրական ինքնարժեք* կամ պատրաստի արտադրանքի ինքնարժեք, որն իր մեջ ներառում է արտադրանքի թողարկման, աշխատանքների կատարման և ծառայությունների մատուցման հետ անմիջականորեն կապված բոլոր ծախսերը (արտադրամասային ինքնարժեք, համագործարանային ծախսեր, օժանդակ արտադրության ծախսեր):

3. *Արտադրանքի լրիվ ինքնարժեք* կամ իրացված արտադրանքի ինքնարժեք, որը, բացի արտադրական ծախսերից, ընդգրկում է նաև արտաարտադրական (կոմերցիոն) ծախսերը՝ կապված արտադրանքի իրացման հետ (տարայի, փաթեթավորման, մինչև առաքման կայան արտադրանքի հասցման ծախսերը և այլն):

Արտադրական ծախսերի վերլուծության ժամանակ կատարում են արտադրանքի պլանային և փաստացի ինքնարժեքի համեմատություն: *Պլանային* ինքնարժեքը որոշվում է պլանավորվող ժամանակաշրջանի սկզբին գոյություն ունեցող ծախսերի պլանային նորմաներից և այլ ցուցանիշներից ելնելով: Արտադրանքի *փաստացի* ինքնարժեքը հաշվարկվում է ընթացիկ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած փաստացի արտադրական ծախսերի հաշվապահական հաշվառման տվյալների հիման վրա:

Արտադրության ծախքերի կազմը ուսումնասիրելու ժամանակ օգտագործվում են *ծախսերի խմբավորումներ* ըստ տարբեր հատկանիշների. ըստ տնտեսական տարրերի, ըստ նպատակային նշանակության և ծախսերի առաջացման վայրերի, ըստ արտադրության ծավալի հետ կապված բնույթի և այլն:

Բոլոր հիմնարկություններն ու կազմակերպությունները, անկախ սեփականության և գործունեության կազմակերպիրավական ձևերից, գերատեսչական պատկանելությունից, պարտավոր են տվյալներ ներկայացնել արտադրանքի արտադրության և իրացման փաստացի ծախսերի վերաբերյալ *ըստ տնտեսական տարրերի*: Արտադրության և իրացման ծախսերը, ըստ դրանց տնտեսական բովանդակության, միավորվում են հետևյալ խմբերի.

նյութական ծախսեր,
աշխատանքի վարձատրության ծախսեր,
հատկացումներ սոցիալական կարիքների համար,
հիմնական ֆոնդերի ամորտիզացիա,
այլ ծախսեր:

Տվյալ խմբավորումը թույլ է տալիս միավորել բոլոր ծախսերը՝ ըստ տնտեսական բովանդակության համասեռ խմբերի, որոշել ինչ և որքան է ծախսվել արտադրանքի արտադրության համար: Այն հնարավորություն է տալիս վերլուծել առարկայացված և կենդանի աշխատանքի ծախսումների համամասնությունը, որոշել արտադրանքի ինքնարժեքի կառուցվածքը, բացահայտել արտադրության բնույթը (նյութատար, աշխատատար, էներգատար և այլն):

Նյութական, աշխատանքային և դրամական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը վերահսկելու համար անհրաժեշտ է տեղեկատվություն ունենալ ոչ միայն արտադրության գործընթացում կատարված ծախսերի, այլ նաև դրանց նպատակների մասին՝ ստորաբաժանելով այն ըստ արտադրանքի տեսակների: Այն նախատեսում է ծախսերի միավորում խմբերի՝ ըստ դրանց նպատակային նշանակության և արտադրության գործընթացում ֆունկցիոնալ դերի: Այս նպատակով կատարվում է ծախսերի խմբավորում *ըստ կալկուլյացիոն հոդվածների*:

Ընդհանուր ձևով ծախսերի հոդվածների անվանացանկն ունի հետևյալ տեսքը.

հումք, նյութեր, գնված արտադրանք և կիսաֆաբրիկատներ,
դրսի կազմակերպությունների արդյունաբերական բնույթի ծառայություններ,
աշխատողների աշխատանքի վարձատրության ծախսեր, որոնք անմիջականորեն զբաղված են արտադրանքի (աշխատանքի, ծառայության) թողարկումով,
հատկացումներ սոցիալական կարիքների համար,
մեքենաների և սարքավորումների շահագործման և պահպանման ծախսեր,
համաարտադրական ծախսեր,
կորուստներ խոտանից,
համատնտեսական ծախսեր,
առևտրային (կոմերցիոն) ծախսեր:

Տվյալ խմբավորումը կիրառվում է արտադրանքի ինքնարժեքի ընթացիկ հաշվառման, պլանավորման և վերլուծության մեջ: Բոլոր հոդվածների հանրագումարը, բացառությամբ վերջինի, կազմում է արտադրանքի արտադրական ինքնարժեքը: Արտադրանքի լրիվ ինքնարժեքի որոշման համար հաշվի են առնվում նաև արտաարտադրական (առևտրային) ծախսերը:

Տեխնոլոգիական գործընթացին վերաբերող արտադրության ծախսերը ստորաբաժանվում են երկու խմբի. *հիմնական ծախսեր*, որոնք անմիջականորեն կապված են արտադրանքի արտադրության գործընթացի հետ, և *վերադիր ծախսեր*, որոնք կապված են արտադրության սպասարկման և դրա կառավարման հետ:

Ըստ թողարկվող արտադրանքի տեսակների միջև բաշխման եղանակի, տարբերվում են նաև *ուղղակի և անուղղակի ծախսեր*: Ուղղակի ծախսերը կարող են անմիջականորեն վերագրվել արտադրանքի կոնկրետ տեսակներին և բաշխվել դրանց միջև: Անուղղակի ծախսերը կապված են մի քանի տեսակ արտադրանքի թողարկման հետ: Դրանք բաշխվում են ըստ արտադրանքի տեսակների՝ տնտեսագիտական հաշվարկների հիման վրա:

Ըստ արտադրության ծավալի հետ կապի, ծախսերը կարելի է ստորաբաժանել *պայմանականորեն փոփոխունի և պայմանականորեն հաստատունի*: Առաջինների չափն ավելանում կամ նվազում է արտադրության ծավալի փոփոխությանը համապատասխան: Պայմանականորեն հաստատուն ծախսերի մեծությունը արտադրանքի ծավալից անմիջականորեն կախվածության մեջ չի գտնվում (շենքերի ջեռուցման, լուսավորության և վարձակալության ծախսեր):

Շրջանառության ծախսերն ըստ տնտեսական բնույթի ստորաբաժանվում են գուտի և լրացուցիչի: *Շրջանառության գուտ ծախսերը* կապված են ապրանքադրամական փոխանակման կազմակերպման հետ (գովազդի, աշխատանքի վարձատրության, շենքերի վարձակալության ծախսեր): *Լրացուցիչ ծախսերը* շրջանառության ոլորտում արտադրության գործընթացի շարունակության հետ կապված ծախսերն են (ապրանքների տեղափոխում, տեսակավորում, փաթեթավորում և պահպանում):

ԹԵՄԱ 17. Արտադրության ծախսերի մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշները

17.1. Միավոր արտադրանքի ինֆնարժեքի մակարդակի և դինամիկայի ցուցանիշները

Արտադրության ծախսերի ցուցանիշների համակարգի հիմքն է միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը: Այն հաշվարկվում է տվյալ տեսակի արտադրանքի արտադրության ծախսերի գումարի և թողարկված արտադրանքի քանակի հարաբերության միջոցով.

$$z = \frac{C}{q},$$

որտեղ՝

C - տվյալ տեսակի արտադրանքի արտադրության ծախսերի գումարն է,

q - տվյալ տեսակի արտադրանքի քանակը,

z - տվյալ տեսակի արտադրանքի ինքնարժեքը:

Մտցնենք հետևյալ նշանակումները.

z_0 – միավոր արտադրանքի ինքնարժեքն է նախորդ (բազիսային) ժամանակաշրջանում,

$z_{\text{սլ.}}$ - ընթացիկ (հաշվետու) ժամանակաշրջանի պլանային հաշվարկներում նախատեսված միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը,

z_1 - ընթացիկ ժամանակաշրջանում միավոր արտադրանքի փաստացի ինքնարժեքը,

$q_{\text{սլ.}}$ - ընթացիկ ժամանակաշրջանում նախատեսված արտադրանքի թողարկման ծավալը բնեղեն արտահայտությամբ,

q_1 - արտադրանքի թողարկման փաստացի ծավալն ընթացիկ ժամանակաշրջանում բնեղեն չափի միավորներով:

Միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխությունը բնութագրելու համար օգտագործվում են հետևյալ ցուցանիշները.

Միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի պլանավորված (պլանային առաջադրանքի) փոփոխության ինդեքս.

$$i_{\text{պլ.առ.}} = \frac{z_{\text{սլ.}}}{z_0} :$$

Միավոր արտադրանքի *ինքնարժեքի բացարձակ փոփոխությունը* ըստ պլանային հաշվարկների.

$$\Delta z_{\text{սլ.}} = z_{\text{սլ.}} - z_0 :$$

Օրինակ 17.1. A միավոր արտադրանքի ծախսումները բազիսային ժամանակաշրջանում կազմել են 5 դ.մ., իսկ ընթացիկ ժամանակաշրջանի համար, ըստ պլանային հաշվարկների, 4 դ.մ.: Հետևաբար պլանով նախատեսված է միավոր արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնել 1 դ.մ.-ով կամ 20%-ով:

$$i_{\text{պլ.առ.}} = \frac{4}{5} = 0.8 \text{ կամ } 80\% :$$

Տվյալ տեսակի արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխության արդյունքում ծախսերի *տնտեսման (գերածախսի) սպասվող (պլանային) չափը*.

$$\Xi_{\text{սլ.}} = (z_{\text{սլ.}} - z_0) \cdot q_{\text{սլ.}}$$

Օրինակ 17.2. Արտադրության ծրագրին համապատասխան, A արտադրանքի թողարկումը պետք է կազմի 90 հատ: Հետևաբար արտադրանքի տվյալ քանակով արտադրության համար անհրաժեշտ է ծախսել, ըստ նախնական հաշվարկների, 90 դ.մ.-ով քիչ, քան կպահանջվեր բազիսային ժամանակաշրջանում:

$$\Xi_{\text{սլ.}} = (4 - 5) \cdot 90 = -90 \text{ դ.մ.} :$$

Միավոր արտադրանքի *ինքնարժեքի դինամիկայի ինդեքս*.

$$i_{\eta.} = \frac{z_1}{z_0} :$$

Միավոր արտադրանքի *ինքնարժեքի բացարձակ փոփոխությունը* հաշվետու ժամանակաշրջանում բազիսայինի համեմատությամբ.

$$\Delta z_{\Phi} = z_1 - z_0 :$$

Տվյալ տեսակի արտադրանքի *ինքնարժեքի փոփոխության արդյունքում ծախսերի փաստացի տնտեսման (գերաճախսի) չափը*.

$$\Theta_{\Phi} = (z_1 - z_0) \cdot q_1 :$$

Օրինակ 17.3. Ենթադրենք *A* արտադրանքի փաստացի *ինքնարժեքը* հաշվետու ժամանակաշրջանում 3.5 դ.մ., իսկ թողարկման ծավալը՝ 100 հատ: Հետևաբար բազիսային ժամանակաշրջանի նկատմամբ *A* արտադրանքի *ինքնարժեքի փաստացի նվազումը* կազմել է 30% կամ 1.5 դ.մ., ինչը հանգեցրել է արտադրության ծախսերի նվազմանը 150 դ.մ.-ով.

$$i_{\eta.} = \frac{3.5}{5} = 0.70 \text{ կամ } 70\%,$$

$$\Delta z_{\Phi} = 3.5 - 5 = -1.5 \text{ դ.մ.},$$

$$\Theta_{\Phi} = -1.5 \cdot 100 = -150 \text{ դ.մ.} :$$

Միավոր արտադրանքի *ինքնարժեքի պլանի կատարման ինդեքս*.

$$i_{\text{պլ.կատ.}} = \frac{z_1}{z_{\text{պլ.}}} :$$

Դիտարկված անհատական ինդեքսների միջև գոյություն ունի հետևյալ կախվածությունը.

$$i_{\eta.} = i_{\text{պլ.առ.}} \times i_{\text{պլ.կատ.}} = \frac{z_{\text{պլ.}}}{z_0} \times \frac{z_1}{z_{\text{պլ.}}} = \frac{z_1}{z_0} :$$

Միավոր արտադրանքի *ինքնարժեքի բացարձակ փոփոխությունը* հաշվետու ժամանակաշրջանում պլանի նկատմամբ.

$$\Delta z_{\text{պլ.կատ.}} = z_1 - z_{\text{պլ.}}$$

Բերված օրինակում արտադրանքի *ինքնարժեքի գերպլանային նվազումը* կազմել է 0.5 դ.մ. կամ 12.5%.

$$i_{\text{պլ.կատ.}} = \frac{3.5}{4.0} = 0.875 \text{ կամ } 87.5\%,$$

$$\Delta z_{\text{պլ.կատ.}} = 3.5 - 4.0 = -0.5 \text{ դ.մ.}$$

Ծախսերի փաստացի տնտեսման չափը համեմատելով սպասվող (պլանային) չափի հետ, ստանում են *ծախսերի գերպլանային տնտեսման չափը*.

$$\mathfrak{O}_{\text{գերպլ.}} = \mathfrak{O}_{\Phi} - \mathfrak{O}_{\text{պլ.}}$$

Գերպլանային տնտեսման առկայությունը կարող է կապված լինել երկու գործոնի հետ. առաջին՝ պլանավորված ծավալի նկատմամբ փաստացի թողարկման շեղումը, երկրորդ՝ պլանային մակարդակի նկատմամբ ինքնարժեքի փաստացի մակարդակի շեղումը: Գերպլանային տնտեսման չափը, ի հաշիվ առանձին գործոնների, որոշում են հետևյալ կերպ.

ա) պլանային ծավալից փաստացի թողարկման ծավալի շեղման հաշվին՝

$$\mathfrak{O}_{1\text{գերպլ.}} = (z_{\text{պլ.}} - z_0) \cdot (q_1 - q_{\text{պլ.}}),$$

բ) ինքնարժեքի պլանային մակարդակից փաստացի մակարդակի շեղման հաշվին՝

$$\mathfrak{O}_{2\text{գերպլ.}} = (z_1 - z_0) \cdot q_1 :$$

Օրինակ 17.4. Եթե ընթացիկ ժամանակաշրջանում ինքնարժեքի նվազումը համապատասխաներ պլանավորվածին, ապա թողարկման 10 հատով ավելացումը կհանգեցներ արտադրության ծախսերի նվազմանը 10 դ. մ.-ով սպասվող տնտեսման նկատմամբ.

$$\mathfrak{O}_{1\text{գերպլ.}} = (4 - 5) \cdot (100 - 90) = (-1) \cdot 10 = -10 \text{ դ. մ.} :$$

Սակայն ընթացիկ ժամանակաշրջանում ոչ միայն ավելացել է արտադրանքի թողարկումը, այլ նաև տեղի է ունեցել միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի նվազում պլանային մակարդակի նկատմամբ, ինչը հանգեցրել է ծախսերի լրացուցիչ նվազմանը 50 դ.մ.-ով.

$$\mathfrak{O}_{2\text{գերպլ.}} = (3.5 - 4.0) \cdot 100 = -50 \text{ դ. մ.} :$$

Այսպիսով՝ A արտադրանքի արտադրության ծախսերն սպասվող տնտեսման մեծության նկատմամբ լրացուցիչ նվազել են 60 դ.մ.-ով.

$$\mathfrak{O}_{\text{գերպլ.}} = \mathfrak{O}_1 + \mathfrak{O}_2 = (-10) + (-50) = -60 \text{ դ. մ.} :$$

$$\text{կամ } \mathfrak{O}_{\text{գերպլ.}} = \mathfrak{O}_{\Phi} - \mathfrak{O}_{\text{պլ.}} = (-150) - (-90) = -60 \text{ դ. մ.} :$$

Կոնկրետ տեսակի միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակը տարբեր ձեռնարկություններում և ստորաբաժանումներում կարող են տարբեր լինել, որը բացատրվում է արտադրության պայմանների տարբերությունով, օգտագործվող հումքի և նյութերի գներով և այլ գործոններով: Տարբեր ձեռնարկություններում թողարկվող արտադրանքի ինքնարժեքի միջին մակարդակը որոշվում է հետևյալ բանաձևով.

$$\bar{z} = \frac{\sum zq}{\sum q},$$

որտեղ՝

Σzq - մի խումբ ձեռնարկությունների կտրվածքով ընդհանուր ծախսերն են,

Σq - արտադրանքի ընդհանուր թողարկումը:

Արտադրանքի ինքնարժեքի միջին մակարդակը մի խումբ ձեռնարկությունների կտրվածքով կախված է ոչ միայն յուրաքանչյուր ձեռնարկության՝ տվյալ տեսակի միավոր արտադրանքի ծախսերի մակարդակից, այլ նաև թողարկման ընդհանուր ծավալում ամեն մի ձեռնարկության տեսակարար կշռից:

Որքան բարձր է միավոր արտադրանքի ծախսերի ցածր մակարդակով ձեռնարկությունների կշիռը, այդքան ցածր է տվյալ տեսակի արտադրանքի ինքնարժեքի միջին մակարդակը, և ընդհակառակը:

Որոշակի տեսակի արտադրանքի ինքնարժեքի միջին մակարդակի դինամիկայի ուսումնասիրության համար հնարավոր է ինդեքսների հետևյալ համակարգի օգտագործումը. ինքնարժեքի փոփոխում կազմով ինդեքս, ինքնարժեքի կայուն կազմով ինդեքս և ինքնարժեքի միջին մակարդակի փոփոխության վրա կառուցվածքային տեղաշարժերի ազդեցության ինդեքս: Ցուցադրենք դրանց կիրառումը հետևյալ պայմանական օրինակով:

Օրինակ 17.5 Միատեսակ արտադրանք թողարկող արտադրական միավորման երկու ձեռնարկությունների վերաբերյալ հայտնի են հետևյալ տվյալները.

Ձեռնարկություններ	Միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը, դ.մ.		Արտադրանքի թողարկումը, հատ	
	բազիսային ժամանակաշրջան	հաշվետու ժամանակաշրջան	բազիսային ժամանակաշրջան	հաշվետու ժամանակաշրջան
1	4.0	5.0	2000	3150
2	4.2	5.4	2000	1050
Ընդամենը	4.1	5.1	4000	4200

Ինքնարժեքի փոփոխում կազմի ինդեքսը որոշվում է հետևյալ բավաճևով.

$$I_{\bar{z}(\Phi, q)} = \frac{\bar{z}_1}{z_0} = \frac{\Sigma z_1 q_1}{\Sigma q_1} : \frac{\Sigma z_0 q_0}{\Sigma q_0} = \frac{\Sigma z_1 d_1}{\Sigma z_0 d_0} = \frac{21420}{4200} : \frac{16400}{4000} = 5.1 : 4.1 = 1.244,$$

իսկ միջին ինքնարժեքի բացարձակ հավելածը կկազմի՝

$$\Delta_{\bar{z}} = 5.1 - 4.1 = 1.0 \text{ դ.մ.}$$

Ինքնարժեքի կայուն կազմի ինդեքս.

$$I_{z(q, q)} = \frac{\Sigma z_1 q_1}{\Sigma q_1} : \frac{\Sigma z_0 q_1}{\Sigma q_1} = \frac{\Sigma z_1 d_1}{\Sigma z_0 d_1} = 5.1 : \frac{17010}{4200} = 5.1 : 4.05 = 1.05,$$

իսկ բացարձակ հավելաճը, ի հաշիվ նշված գործոնի, կկազմի՝

$$\Delta_z = 5.1 - 4.05 = 1.05 \text{ դ.մ.} :$$

Կառուցվածքային տեղաշարժերի ինդեքս.

$$I_{d(կ.տ.)} = \frac{\sum z_0 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum z_0 q_0}{\sum q_0} = \frac{\sum z_0 d_1}{\sum z_0 d_0} = 4.05 : 4.1 = 0.988 ,$$

իսկ բացարձակ հավելաճը, ի հաշիվ նշված գործոնի, կկազմի՝

$$\Delta_d = 4.05 - 4.1 = -0.05 \text{ դ.մ.} :$$

Հաշվարկված ցուցանիշների փոխկապվածությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

հարաբերական ցուցանիշների միջև

$$I_{z(\Phi.կ)} = I_{z(կ.կ)} \times I_{d(կ.տ.)} = 1.259 \times 0.988 = 1.244 ,$$

բացարձակ հավելաճերի միջև

$$\Delta_z = \Delta_z + \Delta_d = 1.05 + (-0.05) = 1.0 \text{ դ.մ.} :$$

Այսպիսով՝ ինքնարժեքի միջին մակարդակը (երկու ձեռնարկությունները միասին վերցրած) բարձրացել է 24.4%-ով կամ բացարձակ արտահայտությամբ 1 դ. մ.-ով: Այն տեղի է ունեցել հետևյալ երկու գործոնի ազդեցությամբ.

ա) յուրաքանչյուր ձեռնարկությունում միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակի բարձրացման հաշվին (առաջին ձեռնարկությունում՝ 25.0%-ով, իսկ երկրորդում՝ 28.6%-ով), ինչը երկու ձեռնարկության կտրվածքով միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը միջինում բարձրացրել է 25.9%-ով (կայուն կազմով ինդեքս):

բ) Թողարկման ընդհանուր ծավալում յուրաքանչյուր ձեռնարկության բաժնենմասի փոփոխության հաշվին, ինչը հանգեցրել է ինքնարժեքի միջին մակարդակի նվազմանը 1.2%-ով կամ 0.05 դ.մ.-ով:

17.2. Արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակի և դինամիկայի ընդհանրացնող ցուցանիշները

Արտադրության ծախսերի ամփոփ ցուցանիշներին, որոնք թույլ են տալիս վերլուծել ձեռնարկության կտրվածքով տարասեռ արտադրանքի արտադրության և իրացման ծախսերի մակարդակը և դինամիկան, վերաբերում են.

- թողարկված արտադրանքի ինքնարժեքը,
- թողարկված արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի ցուցանիշը:

Թողարկված արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխությունը վերլուծելու համար կարող է օգտագործվել արտադրանքի ինքնարժեքի հետևյալ ազդեցատային ինդեքսը.

$$I_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum z_0 q_1},$$

որտեղ՝

$\sum z_1 q_1$ - հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրանքի թողարկման փաստացի ծախսերն են,

$\sum z_0 q_1$ - հաշվետու ժամանակաշրջանում փաստացի թողարկված արտադրանքի արտադրության ծախսերը, որոնք հաշվարկվում են բազիսային ժամանակաշրջանի (կամ պլանային) ինքնարժեքից ելնելով:

Տվյալ ինդեքսի համարիչի և հայտարարի տարբերությունը բնութագրում է *տնտեսման* գումարը, որն ստացվում է պլանային հաշվարկների կամ բազիսային ժամանակաշրջանի համեմատությամբ արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխության արդյունքում.

$$\vartheta = \sum z_1 q_1 - \sum z_0 q_1 = \sum (z_1 - z_0) q_1$$

Արտադրանքի ինքնարժեքի ագրեգատային ինդեքսը ցույց է տալիս միայն համեմատելի արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակի փոփոխությունը: Համեմատելի են համարվում այն արտադրատեսակները, որոնք արտադրվել են և բազիսային, և ընթացիկ ժամանակաշրջաններում: Սակայն համեմատելի արտադրատեսակների քանակը տարեցտարի կրճատվում է, մասնավորապես՝ արտադրանքի նոր տեսակների յուրացման և նախորդ ժամանակաշրջանում արտադրված որոշ արտադրատեսակների պահանջարկի բացակայության պատճառով: Ուստի անհրաժեշտ է մի այնպիսի ցուցանիշ, որը հնարավորություն կտա բնութագրել արտադրված ամբողջ արտադրանքի վրա կատարված ծախսերի փոփոխությունը: Ներկայումս այդպիսի ցուցանիշ է հանդիսանում *արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի ցուցանիշը*:

Արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի ցուցանիշը հաշվարկվում է որպես արտադրանքի լրիվ ինքնարժեքի և դրա արժեքի հարաբերություն: Այն կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

$$h = \frac{\sum zq}{\sum pq},$$

որտեղ՝

h - արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերն են,

q - արտադրված արտադրանքի քանակը,

z - միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը,

p - միավոր արտադրանքի գինը:

Արտադրված արտադրանքի 1 դրամին ընկնող հաշվետու և բազիսային (պլանային) ծախսերի հարաբերությամբ ստանում են արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի ինդեքսը.

$$I_h = \frac{h_1}{h_0} = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} : \frac{\sum z_0 q_0}{\sum p_0 q_0} :$$

Դժվար չէ նկատել, որ արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի փոփոխությունը կարող է տեղի ունենալ երեք գործոնի ազդեցությամբ.

ա) արտադրված արտադրանքի քանակի և տեսականու փոփոխության հաշվին,

բ) յուրաքանչյուր տեսակի միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխության հաշվին,

գ) արտադրված արտադրանքի գների փոփոխության հաշվին:

Յուրաքանչյուր գործոնի ազդեցության չափը (բացարձակ և հարաբերական մեծություններով) արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի մակարդակի վրա կարելի է քանակապես գնահատել հետևյալ կերպ.

- արտադրված արտադրանքի քանակի և տեսականու փոփոխությունը.

$$I_q = \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} : \frac{\sum z_0 q_0}{\sum p_0 q_0} ,$$

$$\Delta_q = \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} - \frac{\sum z_0 q_0}{\sum p_0 q_0} :$$

Արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխությունը.

$$I_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} : \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} ,$$

$$\Delta_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} - \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} :$$

Գների փոփոխությունը.

$$I_p = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} : \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} ,$$

$$\Delta_p = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} - \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} :$$

Այս ցուցանիշների փոխադարձ կապը բնութագրվում է հետևյալ կերպ.

$$I_h = I_q \times I_z \times I_p ,$$

$$\Delta_h = \Delta_q + \Delta_z + \Delta_p :$$

Օրինակ 17.6. Հայտնի են հետևյալ տվյալները, հազ. դրամ.

Արտադրանքի արժեքը (ըստ պլանի).....	10000
արտադրանքի ինքնարժեքը (ըստ պլանի).....	7000
հաշվետու ժամանակաշրջանում փաստացի արտադրված արտադրանքի արժեքը պլանով նախատեսված գներով.....	9780

փաստացի գներով.....	11400
հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված արտադրանքի ինքնարժեքը ալանային մակարդակներով հաշվարկված.....	6650
փաստացի.....	7068

Հաշվարկենք թողարկված արտադրանքի 1 դրամին ընկնող ծախսերի մակարդակները.

1. Ըստ ալանային հաշվարկների

$$h_0 = \frac{\sum z_0 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{7000}{10000} = 0.7,$$

այսինքն՝ 1 դրամ արտադրանք արտադրելու համար կազմակերպությունը ալանավորել է ծախսել 70 լումա:

2. Հաշվետու ժամանակաշրջանի փաստացի թողարկված արտադրանքի 1 դրամին ընկնող փաստացի ծախսերի նվազումը կկազմի՝

$$h_1 = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} = \frac{7068}{11400} = 0.62:$$

Արտադրված արտադրանքի 1 դրամին ընկնող փաստացի ծախսերի նվազումը կկազմի՝

$$\Delta_h = h_1 - h_0 = 0.62 - 0.70 = -0.08 \text{ կամ } 8 \text{ լումա:}$$

Այդ շեղումը պայմանավորված է հետևյալ գործոնների ազդեցությամբ.

ա) ալանի համեմատությամբ արտադրված արտադրանքի ծավալի և տեսականու փոփոխությամբ՝

$$\Delta_q = \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} - \frac{\sum z_0 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{6650}{9780} - 0.7 = 0.68 - 0.70 = -0.02,$$

բ) ալանի համեմատությամբ արտադրանքի ինքնարժեքի մակարդակների փոփոխությամբ՝

$$\Delta_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} - \frac{\sum z_0 q_1}{\sum p_0 q_1} = \frac{7068}{9780} - 0.68 = 0.72 - 0.68 = 0.04,$$

գ) ալանային գների համեմատությամբ արտադրված արտադրանքի փաստացի գների փոփոխությամբ՝

$$\Delta_p = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} - \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_0 q_1} = 0.62 - 0.72 = -0.10:$$

Բոլոր գործոնների հաշվին նվազումը կազմել է 8 լումա.

$$\Delta_h = \Delta_q + \Delta_z + \Delta_p = -0.02 + 0.04 - 0.10 = -0.08:$$

17.3. Շրջանառության ծախսերի վիճակագրության ցուցանիշները

Շուկայական գործունեության տնտեսական արդյունքները նշանակալի չափով կախված են ծախսերի արդյունավետությունից: Հայտնի ճշմարտություն է, որ արդյունքներն առանց ծախսերի չեն լինում, որից էլ բխում է վիճակագրության կարևորագույն խնդիրը՝ ծախսերի օպտիմալության գնահատումը, դրանց մակարդակի, կառուցվածքի, դինամիկայի և տարբեր գործոններից կախվածության ուսումնասիրությունը:

Ապրանքներն արտադրողներից սպառողներին հասցնելիս առևտրական կառույցները կատարում են որոշակի ծախսեր, որոնք գոյանում են կանխավճարներից (ներդրումներ) և ընթացիկ ծախսերից (շրջանառության ծախսեր):

Շրջանառության ծախսերը առարկայացված և կենդանի աշխատանքի ծախսերն են դրամական արտահայտությամբ, որոնք ապահովում են ապրանքների և ծառայությունների շրջանառությունը:

Շրջանառության ծախսերը ստորաբաժանվում են *պայմանականորեն փոփոխուն և պայմանականորեն հաստատուն* ծախսերի:

Փոփոխուն ծախսերն ուղղակիորեն են կախված ապրանքաշրջանառության ծավալից: Ապրանքներ որքան շատ վաճառվեն, այնքան մնացած հավասար պայմաններում կմեծանա դրանց իրացման ծախսերը, և ընդհակառակը: Սակայն այս կախվածությունը ոչ թե ֆունկցիոնալ է, այլ կոռելյացիոն: Փոփոխուն ծախսերին վերաբերում են ապրանքների տեղափոխման, բեռնման-բեռնաթափման, փաթեթավորման և տեսակավորման ծախսերը:

Դայմանականորեն հաստատուն ծախսերին վերաբերում են կառավարման, աշխատանքի վարձատրության, գովազդային և այլ ծախսերը, որոնք ուղղակիորեն կախված չեն վաճառքի ծավալներից:

Ծախսերի առանձին տեսակներ տարբեր չափով են ազդում ապրանքաշարժերի և ապրանքների իրացման գործընթացների վրա: Դրանց ձևավորումն ունի յուրահատուկ բնույթ: Առևտրի և հասարակական սննդի ձեռնարկությունների արտադրության և շրջանառության ծախսերի մեջ ներառվում են ծախսերի հետևյալ կազմը և հաշվառման անվանացանկը.

- Տրանսպորտային ծախսեր (դրսի կազմակերպությունների ծառայությունների վճարում):

Աշխատանքի վարձատրության ծախսեր:

Շենքերի, սարքավորումների, գույքի պահպանման և վարձակալության ծախսեր:

Ապրանքների պահպանման, տեսակավորման և փաթեթավորման ծախսեր:

Հիմնական միջոցների ամորտիզացիա:

Հիմնական միջոցների նորոգման ծախսեր:

Արտադրական կարիքների համար օգտագործված վառելիքի, գազի, էլեկտրաէներգիայի ծախսեր:

Հատկացումներ սոցիալական կարիքների համար:

Տարայի ծախսեր:

Ապրանքների կորուստներ:

Գովազդային ծախսեր:

Հետառևտրային սպասարկման ծախսեր, որոնք չեն վճարվել գնորդների կողմից:

Վարձույթի տոկոսներ:

Այլ ծախսեր:

Կենցաղային ծառայությունների ուղորտում և հասարակական սննդի ձեռնարկություններում լրացուցիչ առանձնացվում են այնպիսի ծախսեր, որոնք կապված են ապրանքների և ծառայությունների արտադրության, ինչպես նաև սպառողների սպասարկման հետ:

Ապրանքների շրջանառության ուղորտի տարբեր ճյուղերում (առաքման, մեծածախ և մանրածախ առևտրի, հասարակական սննդի) շրջանառության ծախսերի անվանացանկը կարող է տարբեր լինել ծախսերի հոդվածների թվով և կազմով՝ կախված յուրաքանչյուր ճյուղի գործունեության առանձնահատկությունից:

Վիճակագրությունը շրջանառության ծախսերի ուսումնասիրության համար մշակել է համապատասխան ցուցանիշների համակարգ: Հիմնական ցուցանիշը *ծախսերի բացարձակ գումարն է* (դրամով), որը սինթետիկ ցուցանիշ է, քանի որ գոյանում է առանձին ձեռնարկությունների ծախսերից, իսկ վերջիններս էլ՝ առանձին ծախսային հոդվածներից:

Երկրորդ ցուցանիշը *շրջանառության ծախսերի մակարդակն է*, որը որոշվում է շրջանառության ծախսերի բացարձակ գումարի և ապրանքաշրջանառության հարաբերության միջոցով (տոկոսներով արտահայտված)։

$$y = \frac{C}{V} \times 100,$$

որտեղ՝

y - շրջանառության ծախսերի մակարդակն է,

C - շրջանառության ծախսերը,

V - ապրանքաշրջանառության ծավալը:

Շրջանառության ծախսերի դինամիկան ուսումնասիրելու համար հաշվարկվում են հետևյալ ցուցանիշները.

- Շրջանառության ծախսերի մակարդակի աճի (նվազման) չափը՝

$$\Delta y = y_1 - y_0$$

Շրջանառության ծախսերի մակարդակի աճի (նվազման) տեմպը՝

$$\frac{y_1 - y_0}{y_0} \cdot 100 \text{ կամ } I_y \cdot 100 - 100:$$

Շրջանառության ծախսերի մակարդակի փոփոխության հաշվին միջոցների տնտեսման գումարը՝

$$\Xi = \left(\frac{y_1 - y_0}{100} \right) \cdot V_1$$

Շրջանառության ծախսերի հարաբերական մակարդակը կախված է ոչ միայն ձեռնարկության աշխատանքի արդյունավետությունից, այլ նաև ապրանքների և նյութական ծախսերի տարրերի գների մակարդակից: Այդ իսկ պատճառով մինչ շրջանառության ծախսերի դինամիկայի ցուցանիշների հաշվարկն անհրաժեշտ է շրջանառության ծախսերի հաշվետու և բազիսային ժամանակաշրջանների մակարդակները հաշվարկել համադրելի գներով: Այն կատարելու համար, առաջին հերթին, ճշգրտվում է ապրանքաշրջանառության ծավալը և շրջանառության ծախսերի բացարձակ գումարը համապատասխան գների ինդեքսների օգնությամբ, այնուհետև ճշգրտված տվյալների հիման վրա հաշվարկվում են շրջանառության ծախսերի մակարդակները:

17.4. Շահույթի և Ըահուբաբերության ցուցանիշները

Արտադրության արդյունավետության վերլուծությունը ենթադրում է արտադրական գործունեության ծախսերի և արդյունքների համադրում: Առևտրային (կոմերցիոն) կազմակերպությունների ֆինանսական իրադրությունը, դրանց տնտեսական գործունեության վերջնական արդյունքները բնութագրող կարևորագույն ընդհանրացնող ցուցանիշը շահույթն է: Ցուցանիշի բովանդակությունից կախված՝ տարբերում են հաշվեկշռային (համախառն) շահույթ, արտադրանքի իրացումից շահույթ, զուտ շահույթ:

Հաշվեկշռային շահույթը (վնասը) կազմակերպության գործունեության ֆինանսական արդյունքն է, որն իրենից ներկայացնում է արտադրանքի (աշխատանքների, ծառայությունների) իրացումից, հիմնական միջոցների, այլ նյութական և ոչ նյութական ակտիվների իրացումից ստացված շահույթի (վնասի) և արտաիրացումային գործառնություններից (եկամուտներ վարձակալությանը տրված ունեցվածքից, այլ կազմակերպությունների գործունեության մասնաբաժնից, կազմակերպությանը պատկանող բաժնետոմսերից և արժեթղթերից ստացված դիվիդենտներ և եկամուտներ) ստացված եկամուտների և ծախսերի տարբերության հանրագումարը:

Զուտ շահույթը հաշվեկշռային շահույթի այն մասն է, որը մնում է կազմակերպության տրամադրության տակ հարկերը և տուրքերը վճարելուց հետո: Զուտ շահույթն ուղղվում է դիվիդենտների վճարմանը, հատուկ ֆոնդերի ստեղծմանը և համալրմանը. կուտակման ֆոնդեր (կապիտալ ներդրումների ֆինանսավորման համար նախատեսված), սոցիալական ոլորտի ֆոնդ (որոնք ստեղծվում են սոցիալական ոլորտի օբյեկտներում ներդրումների ֆինանսավորման համար), սպառման ֆոնդեր:

Արտադրանքի (աշխատանքի, ծառայության) իրացումից շահույթը որոշվում է որպես արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթի (գործող գներով առանց ավելացված արժեքի և ակցիզային հարկերի) ու դրանց արտադրության և իրացման վրա կատարված ծախսերի տարբերություն: Օգտագործելով նախկին նշանակումները, արտադրանքի իրացումից շահույթը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

$$\bar{C} = \sum pq - \sum zq,$$

որտեղ՝

$\sum pq$ - արտադրանքի (աշխատանքի, ծառայության) իրացումից ստացված հասույթն է՝ ճշգրտված ավելացված արժեքի հարկով և ակցիզով,

$\sum zq$ - արտադրանքի արտադրության և իրացման, աշխատանքների կատարման, ծառայությունների մատուցման հետ կապված ծախսերն են:

Այդ ցուցանիշի մեծության վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում հետևյալ գործոնները.

- արտադրանքի գները, աշխատանքների և ծառայությունների սակագները,
արտադրանքի, աշխատանքների, ծառայությունների ինքնարժեքը,
իրացված արտադրանքի ծավալը և կազմը:

Շահութաբերության ցուցանիշները բնութագրում են այս կամ այն գործունեության հարաբերական եկամտաբերությունը, որը չափվում է արտադրության ընթացիկ ծախսերի կամ կապիտալի ծախսերի նկատմամբ տոկոսներով: Տարբերում են շահութաբերության հետևյալ ցուցանիշները.

Ընդհանուր շահութաբերությունը որոշում են որպես հիմնական արտադրական ֆոնդերի, ոչ նյութական ակտիվների և նյութական շրջանառու միջոցների միջին արժեքի նկատմամբ հաշվեկշռային շահույթի մեծության հարաբերություն: Ըստ տնտեսական բովանդակության ընդհանուր շահութաբերության ցուցանիշը բնութագրում է շահույթի մեծությունը հիմնական արտադրական ֆոնդերում, ոչ նյութական ակտիվներում և նյութական շրջանառու միջոցներում ներդրած 100 դրամի հաշվով: Այդ ցուցանիշի դինամիկայի վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում ֆոնդահատույցի և նյութական շրջանառու միջոցների շրջանառելիության մակարդակների փոփոխությունները:

Արտադրանքի շահութաբերությունը որոշվում է որպես արտադրանքի իրացումից ստացված շահույթի հարաբերություն դրա լրիվ ինքնարժեքի (առևտրական ֆիրմաների համար շրջանառության ծախսերի) նկատմամբ: Այն բնութագրում է արտադրանքի արտադրության և իրացման հետ կապված ընթացիկ ծախսերի 100 դրամին ընկնող շահույթը: Արտադրանքի շահութաբերությունը որոշվում է հետևյալ բանաձևով.

$$\bar{C}_p = \frac{\sum pq - \sum zq}{\sum zq} :$$

Արտադրանքի շահութաբերության մակարդակի փոփոխությունը տեղի է ունենում իրացված արտադրանքի կառուցվածքի, ինքնարժեքի և գնի փոփոխությունների ազդեցությամբ: Արտադրանքի շահութաբերության բացարձակ փոփոխությունը, ի հաշիվ յուրաքանչյուր գործոնի, հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևերով.

- իրացված արտադրանքի կառուցվածքի փոփոխության ազդեցությունը.

$$\Delta C_{P(q_{\text{առ.}})} = \frac{\sum p_0 q_1 - \sum z_0 q_1}{\sum z_0 q_1} - \frac{\sum p_0 q_0 - \sum z_0 q_0}{\sum z_0 q_0} :$$

Արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխության ազդեցությունը.

$$\Delta C_{P(z)} = \frac{\sum p_0 q_1 - \sum z_1 q_1}{\sum z_1 q_1} - \frac{\sum p_0 q_1 - \sum z_0 q_1}{\sum z_0 q_1} :$$

Իրացված արտադրանքի գների փոփոխության ազդեցությունը.

$$\Delta C_{P(p)} = \frac{\sum p_1 q_1 - \sum z_1 q_1}{\sum z_1 q_1} - \frac{\sum p_0 q_1 - \sum z_1 q_1}{\sum z_1 q_1}$$

ԲԱԺԻՆ VI. ԲՆԱԿՀՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերլուծության հիմնական ուղղություններից մեկը բնակչության կենսամակարդակի ուսումնասիրությունն է: «Կենսամակարդակ» հասկացությունը բազմակողմանի է և բնութագրում է բնակչության նյութական հնարավորությունները՝ իրենց պահանջմունքները բավարարելու նպատակով: Այն իր մեջ ներառում է հասարակական կյանքի տարբեր սոցիալական տեսանկյուններ. աշխատանքի և կենցաղի պայմանները, բնակչության եկամուտների և ծախսերի մակարդակը և կառուցվածքը, առողջապահության, մշակույթի, արվեստի զարգացման մակարդակը և այլն:

Բնակչության կենսամակարդակը և սոցիալական զարգացումը բնութագրող սոցիալ-տնտեսական չափանիշները (ինդիկատորները) կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

- կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ինտեգրալ չափանիշներ,
բնակչության անձնական եկամուտների ցուցանիշներ,
բնակչության ծախսերի և սպառման ցուցանիշներ,
ըստ կենսամակարդակի բնակչության շերտավորման ցուցանիշներ,
սոցիալական ոլորտի ցուցանիշներ:

Բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ցուցանիշների համակարգի կառուցման համար տեղեկատվական բազա են

ծառայում տնային տնտեսությունների բյուջեների ընտրանքային հետազոտությունների նյութերը, ինչպես նաև պետական վիճակագրության մյուս բաժինների նյութերը, մասնավորապես մակրոտնտեսական վիճակագրության, ժողովրդագրական վիճակագրության, աշխատանքի, գների, սոցիալական ոլորտի ճյուղերի վիճակագրությունների:

ԹԵՄԱ 18. Կենսամակարդակի ցուցանիշները

18.1. Բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ինտեգրալ չափանիշները

Բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ինտեգրալ չափանիշներին (ինդիկատորներին) վերաբերում են բնակչության եկամուտների և ծախսերի մակրոտնտեսական ցուցանիշները, ժողովրդագրական ցուցանիշները և բնակչության տնտեսական ակտիվության ցուցանիշները:

Երկար ժամանակ մեր երկրում որպես մակրոտնտեսական մակարդակի սոցիալական զարգացման և կենսամակարդակի ընդհանրացնող ցուցանիշներ օգտագործվել են բնակչության *վերջնական և իրական եկամուտների ցուցանիշները*, որոնք հաշվարկվում են ժողովրդական տնտեսության հաշվեկշռի շրջանակներում: Այդ հաշվեկշռի հայեցակարգի համաձայն բնակչության իրական եկամուտները բնութագրում են նյութական արդյունքի այն մասը, որն ստանում է բնակչությունը դրա բաշխման և վերաբաշխման գործընթացում և օգտագործվում է սպառման և կուտակման նպատակների համար: Իրական եկամուտների հաշվարկմանը նախորդում է վերջնական եկամուտների որոշումը: Վերջիններիս հաշվարկման համար նախ և առաջ գումարվում են բնակչության բոլոր եկամուտները բնեղեն և դրամական արտահայտությամբ, որոնք ստացվում են որպես աշխատանքի վարձատրություն, եկամուտներ անձնական օժանդակ տնտեսությունից, թոշակներ, նպաստներ, ֆինանսական համակարգից այլ հատկացումներ (ապահովագրական փոխհատուցումներ, տոկոսներ և այլն), բնակչությանն սպասարկող ոչ արտադրական ոլորտի կազմակերպություններում սպառված նյութական բարիքների արժեք: Ստացված հանրագումարից հանվում են բնակչության վճարած հարկերը և այլ պարտադիր վճարները, հասարակական կազմակերպություններին կատարած կամավոր մուծումները, բնակչության ծախսերը ոչ արտադրական բնույթի ծառայությունների վճարման համար, ինչպես նաև դրամական կուտակումները (կանխիկ դրամի և բանկերում ավանդների հավելածի տեսքով): *Իրական եկամուտներն* ապրանքների և ծառայությունների գների փոփոխությամբ ճշգրտված վերջնական եկամուտներն են:

Միջազգային ստանդարտներին անցումը հայրենական վիճակագրության պրակտիկայում մտցրեց կենսամակարդակի նոր մակրոտնտեսական չափանիշներ, որոնք հաշվարկվում են ազգային հաշիվների համակարգի շրջանակներում: Դրանք վերաբերում են տնային տնտեսու-

յունների տնօրինվող եկամուտը, ճշգրտված տնօրինվող եկամուտը, իրական տնօրինվող եկամուտը, փաստացի վերջնական սպառումը: Մակրոտնտեսական չափանիշների համակցությունում ներառում են նաև սպառողական գների ինդեքսը:

Տնային տնտեսությունների *տնօրինվող եկամուտը* ընթացիկ եկամուտների հանրագումարն է, որը կարող է օգտագործվել տնային տնտեսությունների կողմից ապրանքների և ծառայությունների վերջնական սպառումը ֆինանսավորելու կամ խնայողության համար: Դրա մեջ ներառվում են արտադրական գործունեությունից եկամուտները, սեփականությունից եկամուտները և վերաբաշխման գործառնությունների արդյունքում տնային տնտեսությունների ստացած ընթացիկ եկամուտները (ընթացիկ տրանսֆերտներ¹⁰): Տնային տնտեսությունների հատվածի տնօրինվող եկամուտը հաշվարկելու համար նախ և առաջ որոշվում է սկզբնական եկամուտների գումարը, որն ստանում են ռեզիդենտ տնային տնտեսություններն արտադրության գործընթացում իրենց անմիջական մասնակցության հետ կապված՝ աշխատանքի վարձատրության և համախառն խառը եկամուտների տեսքով: Արտադրության սկզբնական եկամուտներին գումարելով ստացված և վճարված սեփականությունից եկամուտների տարբերությունը, որոշում են տնային տնտեսությունների սկզբնական եկամուտների սալդոն: Այնուհետև սկզբնական եկամուտների սալդոյին գումարելով ստացված և վճարված ընթացիկ տրանսֆերտների տարբերությունը (օրինակ՝ եկամուտների և ունեցվածքի ընթացիկ հարկերը, կամավոր մուծումները, նվերները և այլն)՝ հաշվարկում են տնային տնտեսությունների տնօրինվող եկամուտը:

Տնային տնտեսությունների տնօրինվող եկամուտ = Սկզբնական եկամուտների սալդո + ընթացիկ տրանսֆերտների սալդո:

Տնօրինվող եկամուտն արտահայտում է այն առավելագույն գումարը, որը բնակչությունը կարող է հաշվետու ժամանակաշրջանում ծախսել վերջնական սպառման համար, առանց կուտակված ֆինանսական և ոչ ֆինանսական ակտիվները ներգրավվելու և իրենց ֆինանսական պարտավորություններն ավելացնելու:

Տնային տնտեսությունների *ճշգրտված տնօրինվող եկամուտը* մեծ է տնօրինվող եկամտից բնեղեն արտահայտությամբ սոցիալական տրանսֆերտների մեծության չափով: Վերջիններիս վերաբերում են այն ապրանքներն ու անհատական ոչ շուկայական ծառայությունները, որոնք տրամադրվում են տնային տնտեսություններին անվճար կամ արտոնյալ

¹⁰ Բացի բնեղեն ձևով սոցիալական տրանսֆերտներից: Տրանսֆերտը (անհատույց փոխառություն) գործառնություն է, երբ կառուցվածքային մեկ միավորը տրամադրում է ապրանքներ, ծառայություններ, ֆինանսական և ոչ ֆինանսական ակտիվներ մեկ այլ միավորի՝ առանց դրանց դիմաց ապրանքի, ծառայության կամ ակտիվի ձևով փոխհատուցում ստանալու:

գներով ոչ առևտրային կազմակերպությունների և պետական հիմնարկների կողմից (օրինակ՝ կրթության, մշակույթի, առողջապահության, առևտրի, սոցիալական ապահովության, բնակվումուալ տնտեսության և այլ բնագավառներում մատուցվող ծառայությունները):

Տնային տնտեսությունների *իրական տնօրինվող եկամուտը* որոշվում է՝ ելնելով ընթացիկ ժամանակաշրջանի տնօրինվող եկամտից, այն ճշգրտելով սպառողական գների ինդեքսով: Իրական տնօրինվող եկամուտը արտահայտում է ապրանքների և ծառայությունների առավելագույն արժեքը, որոնք կարող են ձեռք բերել տնային տնտեսությունները իրենց ընթացիկ եկամուտների հաշվին՝ ելնելով բազիսային ժամանակաշրջանի գներից, չդիմելով կուտակված ֆինանսական կամ ոչ ֆինանսական ակտիվների իրացմանը և չավելացնելով սեփական ֆինանսական պարտավորությունները:

Տնային տնտեսությունների *փաստացի վերջնական սպառումը* իրենից ներկայացնում է այն ապրանքների և ծառայությունների արժեքը, որոնք փաստորեն ձեռք են բերվել ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների կողմից անհատական սպառման համար՝ ընթացիկ եկամուտների հաշվին կամ ստացվել են պետական հիմնարկներից և ոչ առևտրային կազմակերպություններից անվճար կամ արտոնյալ գներով՝ սոցիալական տրանսֆերտների տեսքով:

Սպառողական գների ինդեքսը բնութագրում է բնակչության անձնական (ոչ արտադրական) սպառման համար ձեռք բերված ապրանքների և ծառայությունների գների (սակագների) ընդհանուր մակարդակի փոփոխությունը ժամանակի ընթացքում: Սպառողական գների ընդհանուր մակարդակի փոփոխության գնահատումն իրականացվում է ապրանքների և ծառայությունների սահմանված հավաքածուի (այսպես կոչված սպառողական զամբյուղի) արժեքի համադրման միջոցով: Սպառողական գների ինդեքսները կարող են հաշվարկվել ոչ միայն «ամբողջ բնակչություն» կատեգորիայի համար, այլ նաև ըստ բնակչության առանձին խմբերի՝ հաշվի առնելով դրանց սպառողական ծախսերի յուրահատկությունը (օրինակ՝ ըստ կենսաթոշակառուների, կենսամագազույնից ցածր եկամուտներով տնային տնտեսություններ խմբերի և այլն):

Սպառողական գների ինդեքսի հաշվարկը կատարվում է Լասպեյրեսի բանաձևով (միջին թվաբանական ինդեքսի տեսքով)։

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum (p_1 / p_0) \cdot p_0 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum i_p p_0 q_0}{\sum p_0 q_0},$$

որտեղ

p_0 և p_1 - ապրանքի (ծառայության) գնման միջին գներն են բազիսային և հաշվետու ժամանակաշրջաններում,

q_0 - բազիսային ժամանակաշրջանի սպառողական հավաքածուի մեջ ներառված ապրանքի քանակը,

ՔօԳօ - բազիսային ժամանակաշրջանում բնակչության սպառողական ծախսերի կազմում ապրանքի (ծառայության) արժեքը կամ դրա տեսակարար կշիռը:

Սպառողական գների ինդեքսների կշիռները որոշելու համար, որոնք բնութագրում են բնակչության սպառողական ծախսերի կառուցվածքը, օգտագործվում են տնային տնտեսությունների բյուջեների վիճակագրության տվյալները, իսկ ըստ սպառողական հավաքածուի առանձին դիրքերի՝ նաև մանրածախ ապրանքաշրջանառության կառուցվածքի, արտադրանքի առանձին տեսակների արտադրության ծավալի մասին տվյալները, փորձագիտական գնահատականները և այլ տեղեկությունները:

Բնակչության կենսամակարդակի բնութագրումն անհնարին է առանց երկրի *ժողովրդագրական իրադրության վերլուծության*: Այն ձևավորվում է բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ՝ առողջապահության զարգացման մակարդակի, եկամուտների մակարդակի, ծախսերի կառուցվածքի, սննդի որակի և կառուցվածքի: Ժողովրդագրական իրադրությունն արտահայտելու համար օգտագործվում են այնպիսի ցուցանիշներ, ինչպիսիք են բնակչության առկա թվաքանակը և դինամիկան, ծնելիության և մահացության ընդհանուր գործակիցները, մանկամահացության գործակիցը, կյանքի միջին տևողությունը, բնակչության միգրացիայի ցուցանիշները:

Բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական զարգացման ինտեգրալ չափանիշների համակցությունը եզրափակում են *բնակչության տնտեսական ակտիվության ցուցանիշները*: Դրանց թվին են դասվում տնտեսապես ակտիվ բնակչության թիվը և կազմը, տնտեսությունում զբաղվածների թվի և բնակչության ընդհանուր թվի հարաբերությունը, գործազուրկների թիվը և կազմը, գործազրկության մակարդակը:

18.2. Բնակչության անձնական եկամուսների ցուցանիշները

Շուկայական տնտեսությանն անցման հետ էականորեն բարձրացել է մասնավոր ձեռնարկատիրության և տնտեսության ոչ ֆորմալ հատվածի դերը: Վերջինս հանդիսանում է տնային տնտեսություններ հատվածի մասը և ներկայացված է այսպես կոչված ոչ կորպորատիվ ձեռնարկություններով, որոնք ոչ իրավաբանական և ոչ տնտեսագիտական տեսանկյունից անբաժանելի են իրենց սեփականատերերից: Եթե 1980-ական թվականներին եկամուտների հիմնական աղբյուրը աշխատավարձն էր, ապա այժմ ավելի մեծ նշանակություն են ստանում սեփականությունից և ձեռնարկատիրական գործունեությունից եկամուտները:

Ներկայումս առանձնացնում են բնակչության անձնական եկամուտների ուսումնասիրության երկու մոտեցում, որոնք տարբերվում են իրենց ցուցանիշների համակարգով, դրանց կառուցման մեթոդաբանությամբ, տեղեկատվության աղբյուրներով, դիտարկման եղանակով, ձևով և տեսակով: Առաջին մոտեցման հիմքում ընկած է բնակչության դրամական

եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշիռը, իսկ երկրորդի՝ տնային տնտեսությունների բյուջեների ընտրամքային հետազոտությունը:

Բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի շրջանակներում նախ և առաջ որոշում են ամբողջ բնակչության դրամական եկամուտների ընդհանուր մեծությունը, այնուհետև՝ մեկ շնչին ընկնող դրամական եկամուտը: Հաշվեկշիռը թույլ է տալիս վերլուծել ոչ միայն բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի ընդհանուր ծավալը, այլ նաև դրանց կառուցվածքը՝ ըստ միջոցների ստացման աղբյուրների և ծախսման ուղղությունների: Հաշվեկշռի կազմման տեղեկատվության աղբյուր են ծառայում տնտեսական գործունեության սուբյեկտների վիճակագրական և ֆինանսական հաշվետվությունը, ինչպես նաև հատուկ կազմակերպված հետազոտությունները, հարկային մարմինների տվյալները և փորձագիտական զննհատականները:

Բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշռի եկամտային մասը թույլ է տալիս հաշվարկել բնակչության անձնական եկամուտները բնութագրելու համար ներկայումս վիճակագրական պրակտիկայում օգտագործվող (մասնավորապես ԱՊՀ-ի երկրներում) հետևյալ ցուցանիշները. բնակչության դրամական եկամուտներ (ամբողջական և բնակչության մեկ շնչի հաշվով), իրական դրամական եկամուտներ, իրական տնօրինվող դրամական եկամուտներ, հաշվեգրված միջին ամսական աշխատավարձ (անվանական և իրական), նշանակված կենսաթոշակի միջին չափ:

Բնակչության եկամուտների ինտեգրալ ցուցանիշները և բնակչության անձնական եկամուտների ցուցանիշները տարբերվում են ըստ իրենց տնտեսագիտական իմաստի և հաշվարկման մեթոդաբանության, քանի որ բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշիռը, ի տարբերություն ԱՀՀ-ի, հիմնված է այլ հայեցակարգային սկզբունքների վրա: Այսպես, հաշվեկշռի կառուցման մեթոդաբանությանը համապատասխան բնակչության դրամական եկամուտներին վերաբերում են այնպիսի եկամուտները, որոնք, ըստ ԱՀՀ-ի մեթոդաբանության, չեն հանդիսանում ընթացիկ եկամուտներ և դիտվում են որպես ակտիվների ձևի փոփոխություն (օրինակ՝ ունեցվածքի վաճառքից եկամուտներ) կամ որպես կապիտալ տրանսֆերտներ (օրինակ՝ պատճառած վնասի փոխհատուցում, բնակարանային շինարարության սուբսիդիաներ):

Բնակչության եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշռի եկամտային մասում արտահայտվում են բնակչության հետևյալ *դրամական ցուցանիշները*.

Աշխատանքի վարձատրություն. աշխատավարձ, հավելավճարներ և այլ պարգևատրումներ, վճարներ և աջակցություններ՝ ստացված հիմնական և լրացուցիչ աշխատանքի վայրերից դրամով և բնամթերքով, բացառությամբ եկամտահարկի և գործող օրենսդրության համաձայն կատարվող այլ պահումների:

Սոցիալական տրանսֆերտներ.

1. *կենսաթոշակներ*. աշխատանքային և սոցիալական կենսաթոշակների բոլոր տեսակները՝ տարիքային, հաշմանդամության, կերակրողին

կորցնելու, սոցիալական, զինծառայողներին տրամադրվող և այլ կենսաթոշակներ:

2. *Կրթաթոշակներ.* կրթաթոշակների բոլոր տեսակները, որոնք վճարվում են ուսումնական հաստատություններում սովորողներին, ներառյալ այն կրթաթոշակները, որոնք վճարվում են ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների կողմից, ինչպես նաև ասպիրանտներին և օրդինատորներին վճարվող կրթաթոշակները և այլ վճարումները:

3. *Նպաստներ.* պետական և համայնքային բյուջեներից, սոցիալական աջակցության ֆոնդերից, արհեստակցական միությունների կողմից, ձեռնարկությունների հաշվին և այլ աղբյուրներից բնակչությանն՝ ամեն ամիս կամ միանվագ տրամադրվող աջակցություն: Հիմնական նպաստներն են.

ա) *աղքատության ընտանեկան նպաստ.* հասցեական սոցիալական աջակցություն կարիքավոր ընտանիքներին, բնակչության սոցիալապես անապահով խմբերին նյութական օժանդակության տրամադրման նպատակով:

բ) *Գործազրկության նպաստ.* աջակցություն, որը տրամադրվում է աշխատունակ տարիքի չաշխատող քաղաքացիներին, որոնք ունեն գործազուրկի կարգավիճակ (գրանցված են զբաղվածության պետական ծառայությունում):

գ) *Աջակցություն երեխաներին.* միանվագ նպաստ՝ կապված երեխայի ծննդյան հետ, մինչև 2 տարեկան երեխայի խնամքի համար տրամադրվող աջակցություն:

դ) *Այլ աջակցություն.* աջակցություն ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ զոհված անձանց ընտանիքներին, թաղման համար տրամադրվող աջակցություն, տեղական իշխանությունների կողմից տրամադրվող աջակցության բոլոր տեսակները, հաշմանդամների, ծերերի խնամքի համար տրամադրվող աջակցություն և այլն:

Սեփականությունից եկամուտներ. բաժնետոմսերից կամ այլ արժեթղթերից ստացված դիվիդենդներ, բանկային ներդրումներից ստացվող եկամուտներ, անշարժ գույքի (բնակարան, ավտոտնակ, ամառանոց, հողատարածք և այլն) վարձով տրման արդյունքում ստացված եկամուտներ:

Սեփական և անձնական ունեցվածքի վաճառքից եկամուտներ. դրամական եկամուտներ՝ ստացված սեփականության կամ անձնական ունեցվածքի վաճառքից (ավտոմեքենա, ոսկերչական զարդեր, հագուստ, կահույք և այլն)՝ անկախ դրանց սկզբնական արժեքից:

Տարադրամի վաճառքից ստացված բնակչության եկամուտներ:

Ձեռնարկատիրական գործունեությունից և ինքնազբաղվածությունից եկամուտներ. սեփական եկամուտներ՝ ստացված ձեռնարկատիրական, գյուղատնտեսական և ինքնուրույն վարվող տնտեսական գործունեության արդյունքում, այսինքն՝ առանց այդ գործունեության հետ կապված ծախսերը հաշվի առնելու:

Գյուղատնտեսական ապրանքների վաճառքից դրամական եկամուտներ, որոնք արտադրվել են սեփական տնտեսությունում:

ՀՀ բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի կազմն ու
կառուցվածքը 2000-2002 թթ. (մլրդ. դրամ)¹¹

Ցուցանիշներ	2000	2001	2002
1. Բնակչության դրամական եկամուտներ, տոկոսով այդ թվում՝	699.4 100	753.9 100	853.5 100
բանվորների, ծառայողների և գյուղատնտե- սության աշխատողների աշխատանքի վար- ձատրություն	208.4	248.8	324.3
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	29.8	33.0	38.0
սոցիալական տրանսֆերտներ	60.6	65.3	79.4
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	8.7	8.7	9.3
մուտքերը ֆինանսական համակարգից, եկա- մուտները սեփականությունից, ձեռնարկա- տիրական գործունեությունից և այլն	430.4	439.8	449.8
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	61.5	58.3	52.7
2. Բնակչության դրամական ծախսերը և խնայողությունները	683.6	748.9	828.0
տոկոսով այդ թվում՝	100	100	100
ապրանքների գնման և ծառայությունների վճարման համար և այլ ծախսեր	607.9	705.5	803.4
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	88.9	94.2	97.0
պարտադիր վճարներ և կամավոր մուծումներ	44.8	38.9	37.1
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	6.6	5.2	4.5
խնայողությունների կուտակումն ավանդու- թյուն և արժեթղթերում, տարադրամի գնում	30.9	4.5	- 12.5
տոկոսով՝ ընդամենի նկատմամբ	4.5	0.6	-1.5
3. Բնակչության մոտ կանխիկ դրամի հավե- լած (+) կամ նվազում (-)	+15.8	+5.0	+25.5
նույնը տոկոսով՝ դրամական եկամուտների նկատմամբ	+2.3	+0.7	+3.0

Մեկ շնչի հաշվով բնակչության դրամական եկամուտները հաշ-
վարկվում են ընթացիկ ժամանակաշրջանում բնակչության դրամական
եկամուտների հանրագումարն առկա բնակչության միջին տարեկան թվի
վրա հարաբերելով:

Բնակչության ամբողջական դրամական եկամուտների մեծության
հիման վրա կատարվում է տնօրինվող դրամական եկամուտների հաշ-
վարկը պարտադիր վճարումները և մուծումները հանելու միջոցով:

Իրական դրամական եկամուտների և իրական տնօրինվող դրամա-
կան եկամուտների *խնդրանքները* որոշվում են անվանական արտահայտու-

¹¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2003, էջ 72-73:

թյամբ բնակչության դրամական եկամուտների համապատասխան ինդեքսները հարաբերելով սպառողական գների ինդեքսին:

$$I_{\text{հ.ե.}} = I_{\text{ա.ե.}} : I_{\text{բ.}}$$

որտեղ՝

$I_{\text{ա.ե.}}$ - անվանական եկամուտների ինդեքսն է,

$I_{\text{հ.ե.}}$ - իրական եկամուտների ինդեքսը,

$I_{\text{բ.}}$ - սպառողական գների ինդեքսը:

Տնտեսության ճյուղերում աշխատողների միջին ամսական հաշվեգրված աշխատավարձը հաշվարկվում է՝ ելնելով աշխատավարձի ամսական ֆոնդից և աշխատողների միջին ցուցակային թվից: *Նշանակված կենսաթոշակի միջին չափը* որոշվում է՝ ելնելով նշանակված ամսական կենսաթոշակների հանրագումարից և կենսաթոշակառուների համապատասխան թվից:

Աղյուսակ 18.2.

ՀՀ բնակչության անձնական եկամուտների հիմնական ցուցանիշների դինամիկան¹²

Ցուցանիշներ	2000	2001	2002
Բնակչության մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական դրամական եկամուտներ, հազ. դրամ	15.3	16.5	18.7 (22.1 ¹³)
Աշխատողների հաշվեգրված միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, հազ. դրամ	22.7	24.5	27.3
Նշանակված կենսաթոշակի միջին ամսական չափը, հազ. դրամ	4.5	4.6	5.7
Բնակչության իրական դրամական եկամուտները մեկ շնչի հաշվով, տոկոսներով՝ նախորդ տարվա նկատմամբ	112.3	104.5	112.9
Իրական աշխատավարձը, տոկոսներով՝ նախորդ տարվա նկատմամբ	113.5	104.6	110.4
Նշանակված իրական ամսական կենսաթոշակի միջին չափը, տոկոսներով՝ նախորդ տարվա նկատմամբ	101.0	100.4	122.4

Բնակչության անձնական եկամուտների ուսումնասիրության երկրորդ մոտեցման հիմքում ընկած է տնային տնտեսությունների բյուջեների հետազոտությունը: Այն թույլ է տալիս տեղեկություններ ստանալ բնակչության առանձին խմբերի եկամուտների, ծախսերի, սպառման, կուտակման և խնայողությունների մասին: Տնային տնտեսությունների հետազոտությունը հանդիսանում է բնակչության կենսամակարդակի պետական վիճակագրական դիտարկման մեթոդներից մեկը:

¹² Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2003, էջ 71:

¹³ Ցուցանիշի հաշվարկի հիմքում ընկած է ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքներով հաշվարկված բնակչության միջին տարեկան թիվը:

Տնային տնտեսությունների բյուջեների հետազոտությունն իրենից ներկայացնում է հատուկ կազմակերպված ընտրանքային հետազոտություն: 2000թ-ից ընտրանքային հետազոտություններն անց են կացվում ՀՀ վիճակագրության պետական խորհրդի կողմից հաստատվող ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության տարեկան աշխատանքային ծրագրի համաձայն: Դիտարկման միավոր է ծառայում տնային տնտեսությունը: 2001թ. ՀՀ-ում իրականացված հետազոտության ընտրանքը կազմել է 4128 տնային տնտեսություն, իսկ 2002թ. հետազոտության ընթացքում հարցվել են 4644 տնային տնտեսություններ: Հետազոտությանը մասնակցող տնային տնտեսությունների համակցությունը ձևավորվում է տարածքային, հավասար հավանականությամբ ընտրության սկզբունքի կիրառմամբ: Տնային տնտեսությունները հետազոտությանը մասնակցում են ինքնակամ համաձայնությամբ: Յուրաքանչյուր տնային տնտեսություն հետազոտվում է մեկ ամսվա ընթացքում, որից հետո տնային տնտեսությունները պարբերաբար փոփոխվում են: Հետազոտության թերություններից մեկը ընտրանքային համակցությունում առավել բարձր եկամուտներով տնային տնտեսությունների գործնականում լրիվ բացակայությունն է, ինչը թույլ է տալիս խոսել ստացված ցուցանիշների սխատեմատիկ սխալների առկայության մասին:

Ընտրանքային հետազոտությունների նյութերով որոշվում են տնային տնտեսությունների ամբողջական (համախառն) և դրամական եկամուտների ծավալը և կազմը, բացահայտում են տնային տնտեսությունների առանձին կատեգորիաների համար եկամուտների մակարդակի և կառուցվածքի տարբերությունները՝ կապված տնային տնտեսությունների բնակավայրի տեսակից (քաղաքային, գյուղական), քանակական կազմից (մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ և ավելի անդամ), երեխաների թվից, զբաղվածությունից:

Տնային տնտեսությունների *ամբողջական եկամուտը* կազմված է դրամական եկամուտների բոլոր հոդվածներից և ոչ դրամական եկամուտներից:

Ոչ դրամական եկամուտներն են.

Սեփական տնտեսությունից և մթերումից ստացված մթերքի արժեքն ընդգրկում է սեփական տնտեսությունից ստացված սննդամթերքի, ոգելից խմիչքի և ծխախոտի, ինչպես նաև մթերման միջոցով ստացված և սպառված մթերքի արժեքը: Եկամուտների այս հոդվածը հաշվարկելիս հաշվի չեն առնվում արտադրանքի արտադրության վրա կատարվող ծախսերը (տրանսպորտային ծախսեր, անասնակերի, գյուղտեխնիկայի և սարքավորումների, սերմերի, պարարտանյութերի, բույսերի պահպանման միջոցների, անասունների համար նախատեսված դեղամիջոցների գնման և այլ ծախսեր): Սպառված բնամթերքը գնահատվում է հաշվետու ժամանակաշրջանի նույն ապրանքների միջին գների հիման վրա:

Բարեկամներից և այլ անձանցից աջակցությունն ընդգրկում է երկու բաղադրիչ.

1. *Դրամական արակցություն.* բարեկամներից, ծանոթներից և այլ անձանցից որպես նվեր ստացված ֆինանսական միջոցներ:

2. *Օգնություն բարեկամներից կամ այլ անձանցից.* բնամթերքով ստացված արակցություն դրամական արտահայտությամբ՝ ըստ հաշվետու ժամանակաշրջանի համապատասխան միջին գների:

Արտոնություններ և սուբսիդիաներ. բնակչության հատուկ խմբերին (հաշմանդամներ, հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցներ, զոհված ազատամարտիկների ընտանիքներ, բազմազավակ ընտանիքներ և այլն) տրամադրվող արտոնություններ՝ առանձին ծառայությունների վարձավճարների դիմաց, հանգստյան և առողջարանային ուղեգրերի արժեքը, որը վճարվել է կազմակերպության կամ այլ հովանավորի կողմից, միջբաղադրային տրանսպորտի և կապի ծառայություններից օգտվելու համար տրամադրվող զեղչեր:

Աղյուսակ 18.3.

Տնային տնտեսությունների ամբողջական եկամուտը ըստ եկամտի հիմնական աղբյուրի 77-ում 1998-2002թթ. (ամսական միջինը տնային տնտեսության մեկ անդամի հաշվով, դրամ)¹⁴

Ցուցանիշներ	1999	2001	2002
1. Ընդամենը դրամական եկամուտներ այդ թվում՝	7929	11217	9781
վարձու աշխատանք	1948	3431	3718
ինքնազբաղվածություն	842	1317	1486
գյուղմթերքի և անասունի վաճառք	2546	1754	626
սեփականություն	7	95	12
պետական թոշակներ և նպաստներ	740	1078	1128
տրանսֆերտներ դրանցից՝	1532	2081	1829
Հայաստանում ապրող բարեկամներից	477	325	326
Հայաստանից դուրս ապրող բարեկամներից	1017	1705	1487
այլ եկամուտներ	314	1461	982
2. Ոչ դրամական եկամուտներ այդ թվում՝	2832	2616	2995
սննդամթերքի սպառում սեփական տնտեսությունից	2652	2483	2803
անվճար ոչ պարենային ապրանքներ և ծառայություններ	180	133	192
3. Ամբողջական եկամուտներ (1+2)	10761	13833	12776

Տնային տնտեսությունների բյուջեների հետազոտությունների ժամանակ դրամական եկամուտների կազմում, ի տարբերություն բնակչության եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշռի, չեն ներառվում որոշակի մուտքեր՝ կապված տնային տնտեսությունների ֆինանսական ակտիվների կազմի

¹⁴ 77 բնակչության եկամուտներն ու ծախսերը և սննդամթերքի սպառումը 1999, 2001 և 2002 թթ., վիճակագրական ժողովածու, 77 ԱԿԾ, Երևան, 2003, էջ 51-53:

(մուտքեր բանկային հաշիվներից, մուտքեր արժեթղթերի վաճառքից, տարադրամի վաճառքից) կամ դրանց ֆինանսական պարտավորությունների (վերցրած ու վերադարձրած վարկերի և փոխատվությունների գումարը) փոփոխության հետ:

Կենսամակարդակի ուսումնասիրության ժամանակ մեծ նշանակություն ունի ոչ միայն բնակչության դրամական եկամուտների ծավալի գնահատումը, այլ նաև ապրանքների և ծառայությունների ձեռք բերման համար այդ ռեսուրսների օգտագործման բնակչության պոտենցիալ հնարավորությունների քանակական չափումը: Այդ նպատակներով հաշվարկվում են ամբողջ բնակչության կամ նրա առանձին խմբերի *դրամական եկամուտների գնողունակությունը*: Վերջինիս մակարդակը կարող է հաշվարկվել կամ որոշակի տեսակի ապրանքի (ծառայության) քանակով, կամ էլ ապրանքների և ծառայությունների սահմանված հավաքածուի քանակով, որոնք կարելի է ձեռք բերել մեկ շնչին ընկնող միջին եկամտի գումարով:

$$Q_{\text{ՈՒ}} = \text{ԴԵ} : Q,$$

որտեղ՝

Q_{ՈՒ}- բնակչության մեկ շնչի հաշվով միջին դրամական եկամուտների գնողունակությունն է, որը հաշվարկվում է որոշակի ապրանքային համարժեքի տեսքով կամ ապրանքների որոշակի հավաքածուի քանակով (օրինակ՝ նվազագույն պարենային «զամբյուղ»),

ԴԵ - դրամական եկամուտների մեծությունը մեկ շնչի հաշվով,

Q - ապրանքի կամ ապրանքների որոշակի հավաքածուի արժեքի միջին գինը:

Օրինակ 18.1. Մարզի բնակչության միջին ամսական դրամական եկամուտները մեկ շնչի հաշվով կազմել են 600 դ.մ., տավարի մսի միջին գինը 15 դ.մ., նվազագույն պարենային «զամբյուղի» արժեքը՝ 300 դ.մ.: Որոշել մեկ շնչին ընկնող եկամտի գնողունակությունը:

ա) Ապրանքային փոխարժեքի տեսքով

$$Q_{\text{ՈՒ}} = 600 : 15 = 40 \text{ կգ},$$

ինչը նշանակում է 40 կգ տավարի մսի ձեռք բերում մեկ շնչին ընկնող դրամական եկամտով:

բ) Սննդամթերքների որոշակի հավաքածուի քանակի տեսքով

$$Q_{\text{ՈՒ}} = 600 : 30 = 2:$$

Դժվար չէ նկատել, որ բնակչության դրամական եկամուտների գնողունակությունը կախված է ոչ միայն եկամուտների չափից, այլ նաև ապրանքների և ծառայությունների գների մակարդակից:

1.8.3. Բնակչության ծախսերի և սղառման ցուցանիշները

Բնակչության սպառումը բնութագրվում է ոչ միայն ԱՅԴ-ի շրջանակներում հաշվարկվող մակրոտնտեսական ցուցանիշներով (ինչպիսիք են տնային տնտեսությունների վերջնական սպառման ծախսերը, բնեղեն

ծնով սոցիալական տրանսֆերտները, տնային տնտեսությունների փաստացի վերջնական սպառումը), այլ նաև ապրանքների և ծառայությունների կոնկրետ տեսակների անձնական սպառման ցուցանիշներով: Վիճակագրությունն ուսումնասիրում է ապրանքների և ծառայությունների կոնկրետ տեսակների բնակչության սպառումը՝ կախված տնային տնտեսությունների եկամուտների մակարդակից, գներից և այլ հատկանիշներից:

Անձնական սպառման վիճակագրության տվյալները կարևոր են ոչ միայն բնակչության բարեկեցությունը բնութագրելու համար: Դրանք օգտագործվում են սպառողական զների ինդեքսների կշիռները որոշելու, սպառողական ապրանքների և ծառայությունների պահանջարկը և այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշները վերլուծելու համար:

Բնակչության անձնական սպառման վերլուծությունը կատարվում է երկու ուղղությամբ.

1. Բնակչության դրամական եկամուտների օգտագործման ուղղությունների հետազոտում՝ տնային տնտեսությունների դրամական ծախսերի ծավալի և կառուցվածքի, բուն սպառողական ծախսերի կազմի ուսումնասիրություն (եկամուտների օգտագործումը սպառողական ապրանքների և ծառայությունների գնման համար):

2. Տնային տնտեսությունների փաստացի սպառման ուսումնասիրություն:

Տնային տնտեսությունների ապրանքների և ծառայությունների գնման և փաստացի սպառման մասին տեղեկատվության հիմնական աղբյուրներ են ծառայում ընտրանքային հետազոտությունները, բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշռի և առևտրի վիճակագրության տվյալները:

Բնակչության ծախսերի և սպառման ցուցանիշներին վերաբերում են բնակչության դրամական ծախսերի ծավալը և կազմը, տնային տնտեսությունների փաստացի սպառողական ծախսերի մակարդակը և կառուցվածքը, հիմնական սննդամթերքի մեկ շնչին ընկնող սպառումը, կենսավազագույնի (նվազագույն սպառողական բյուջեի) կառուցվածքը և դիմամիկան:

Բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշիռը հնարավորություն է տալիս վերլուծել բնակչության դրամական ծախսերի ծավալը և կազմը: Հաշվեկշռի ծախսային մասում ներկայացվում են բնակչության բոլոր ծախսերը՝ կապված տարբեր կազմակերպություններին, հիմնարկություններին և ֆիզիկական անձանց դրամի վճարման հետ: *Բնակչության դրամական ծախսերը* խմբավորվում են հետևյալ կերպ.

- ապրանքների գնում և ծառայությունների վճարում,
  - պարտադիր վճարներ և կամավոր մուծումներ,
  - խնայողությունների կուտակումն (հավելաճը) ավանդներում և արժեթղթերում,
- անշարժ գույքի գնում,
տարադրամի գնում,

դրամի փոխանցում (հանած ստացված գումարներ):

Բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի ընդհանուր գումարների տարբերությունը (հաշվեկշռի եկամտային և ծախսային մասերի) բնութագրում է բնակչության մոտ կանխիկ դրամի ավելացումը կամ նվազումը (տես աղյուսակ 18.1):

Ընդ որում, ապրանքների գնման և ծառայությունների վճարման բնակչության դրամական ծախսերի կազմում հաշվի են առնվում ոչ միայն սպառումը բուն իմաստով, այլ նաև ներդրումային բնույթի ծախսերը: Դրանց վերաբերում են անշարժ գույքի ձեռք բերման ծախսերը, ձեռնարկատիրական գործունեության գործընթացում ըստ իրենց էության նյութական ծախսեր հանդիսացող ծախսերը (կերերի, սեռմների գնում):

Այսպիսով, դրամական ծախսերը տնային տնտեսությունների կողմից հաշվետու ժամանակաշրջանում ձեռք բերված ապրանքների և ծառայությունների դիմաց կատարված վճարումների գումարն է, նրանց կողմից բաժնետոմսերի, ինչպես նաև շինարարական աշխատանքների կատարման, բարեկամներին և ծանոթներին տրամադրված աջակցության, տարադրամի, անշարժ գույքի ձեռք բերման, բնակային ներդրումների կատարման, հարկերի վճարման (շահութահարկի բացի) և այլ կատարված վճարումների գումարն է:

Սպառողական ծախսերը դրամական ծախսերի այն մասն է, որը տնային տնտեսությունների կողմից ուղղվում է սննդամթերքի, ոգելից խմիչքի, ծխախոտի, ոչ պարենային ապրանքների գնմանը, ինչպես նաև ծառայությունների վճարմանը: Այն ընդգրկում է նաև ընտանի կենդանիներին կերակրելու համար գնված ապրանքների և մթերքի արժեքը:

Տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի կազմում առանձնացնում են.

- պարենային ապրանքների գնման ծախսեր,
- ոչ պարենային ապրանքների գնման ծախսեր,
- ծառայությունների վճարման ծախսեր:

Պարենային ապրանքների ծախսերը տնային տնտեսության կողմից սննդամթերքի, ոգելից խմիչքի և ծխախոտի գնման դրամական ծախսերն են, ինչպես նաև տնից դուրս սնվելու ծախսերը (ռեստորանում, սրճարանում և այլն):

Ոչ պարենային ապրանքների գնման ծախսերը տնային տնտեսության դրամական ծախսերն են՝ կատարված տնային տնտեսության առանձին անդամների անձնական օգտագործման և բոլոր անդամների կողմից համատեղ օգտագործվող ոչ պարենային ապրանքների գնման համար: Հաշվի են առնվում ինչպես նոր, այնպես էլ օգտագործված ոչ պարենային ապրանքների գնման ծախսերը:

Ծառայությունների հիմնական տեսակներն են.

բնակվումունալ ծառայություններ. բնակարանի վարձ, ջրամատակարարման և ջրահեռացման, գազամատակարարման, ջերմամատակարարման, էլեկտրաէներգիայի և այլ ծառայությունների վարձավճարներ:

Կենցաղային ծառայություններ. հազուստի, գլխարկների, ակսետուարների, կոշկեղենի վերանորոգում, կահույքի և կենցաղային տեխնիկայի վերանորոգում, բնակարանի և շինությունների ընթացիկ և կապիտալ վերանորոգում, տրանսպորտային միջոցների վերանորոգում և տեխնիկական սպասարկում, վարսավիրական, քիմիական մաքրման ծառայություններ, բաղնիք և շոգեբաղնիք այցելությունների, վարձույթատրման և ծխակատարությունների անցկացման ծառայություններ և այլն:

Մշակութային, հանգստի և սպորտային ծառայություններ. թատրոններ, կինոթատրոններ, կրկեսներ, թանգարաններ, ցուցահանդեսներ, դիսկոտեկաներ, խմբակներ, լողավազաններ այցելելու վճարներ և այլն:

Կրթական, նախադպրոցական, դաստիարակման ծառայություններ. երեխաների՝ նախադպրոցական հաստատություններում դաստիարակման վարձավճարներ, վճարովի ուսումնական հաստատություններում ուսման և դասընթացների հաճախման վարձավճարներ, մասնավոր պարապմունքների վճարներ:

Բժշկական և առողջարանային ծառայություններ. բոլոր տեսակի բժշկական ծառայություններ, որոնք տրամադրվում են պետական և մասնավոր բուժհաստատությունների կողմից, առողջարանային ուղեգրերի վճարներ:

Տրանսպորտային ծառայություններ. տրանսպորտի բոլոր միջոցներով ուղևորների և բեռների փոխադրման ծառայություններ:

Կապի ծառայություններ. հեռախոսի տեղակայման և օգտագործման, տանը և տնից դուրս կատարված հեռախոսազանգերի (տեղական, բջջային, միջբաղադային) վճարումներ, ռադիոկետի, հեռագրի, ծանրոցների և փաթեթների ուղարկման, ինչպես նաև դրամական փոխանցումների վճարներ և այլն:

Այլ ծառայություններ. իրավաբանական և այլ խորհրդատվական ծառայություններ, տպագրական, բանկային բաժանմունքների և նմանատիպ այլ ծառայություններ:

Աղյուսակ 18.4

Տնային տնտեսությունների միջին ամսական ծախսերը 2001-2002թթ.
(մեկ առկա անդամի հաշվով)¹⁵

Ցուցանիշներ	2001	2002
Սպառողական ծախսեր այդ թվում՝	11949	11983
1. Սնունդ որից՝	7719	7978
սնունդ տնից դուրս	116	136
2. Ոգելից խմիչքի գնում	103	104
3. Ծխախոտի գնում	626	624
4. Անձնական ծառայությունների վճար	1752	1659
5. Ոչ պարենային ապրանքների գնում	1749	1618

¹⁵ ԴՅ բնակչության եկամուտներն ու ծախսերը և սննդամթերքի սպառումը 1999, 2001 և 2002 թթ., վիճակագրական ժողովածու, ԴՅ ԱՎԾ, Երևան, 2003, էջ 74:

Տնային տնտեսությունների ընտրանքային հետազոտությունների նյութերը հիմք են ծառայում հիմնական սննդամթերքի մեկ շնչին ընկնող սպառման միջին չափի հաշվարկման համար: Այդ ցուցանիշները հաշվարկվում են ըստ տնային տնտեսությունների տարբեր տիպերի և կատեգորիաների՝ ելնելով սպառված սննդամթերքի ընդհանուր քանակից և տնային տնտեսության անդամների թվից:

Աղյուսակ 18.5

Տնային տնտեսություններում հիմնական սննդամթերքի սպառումը 1999-2002թթ.
(ամսական միջինը տնային տնտեսության մեկ անդամի հաշվով, կգ)¹⁶

Ցուցանիշներ	1999	2001	2002
Հացամթերք	14.5	13.8	13.4
Կարտոֆիլ	4.1	3.6	3.4
Բանջարեղեն և բոստանային կուլտուրաներ	4.6	5.1	5.1
Մրգեր և հատապտուղներ	2.4	2.7	2.5
Շաքար և շաքարավազ	0.6	0.5	0.5
Միս և մսամթերք	1.0	1.2	1.3
Ձկնամթերք	0.4	0.4	0.4
Կաթ և մածուց (l)	1.7	1.6	1.8
Ձուլ (հատ)	5.8	7.2	7.7
Բուսական յուղ և մարգարին	0.2	0.3	0.4

Պետական սոցիալական ծրագրերի մշակման ժամանակ մեծ նշանակություն ունեն *կենսապահովման նվազագույնի* (նվազագույն սպառողական զամբյուղի) չափի, կառուցվածքի և դինամիկայի ցուցանիշները: Կենսապահովման նվազագույն բյուջեն բնութագրում է թույլատրելի նվազագույն մակարդակով կարևորագույն բարիքների և ծառայությունների սպառումն ապահովելու համար անհրաժեշտ եկամտի չափը: Այն հաշվարկվում է որպես սննդամթերքի սահմանված հավաքածուի արժեքի, ոչ պարենային ապրանքների գնման և ծառայությունների վճարման ծախսերի, հարկերի և պարտադիր վճարների հանրագումար:

$$A = B + C + D + E,$$

որտեղ

A – կենսապահովման նվազագույնի մեծությունն է,

B – նվազագույն պարենային «զամբյուղի» արժեքը,

C – ոչ պարենային ապրանքների սպառման արժեքը,

D – ծառայությունների վճարման ծախսերը,

E – հարկեր և պարտադիր վճարներ:

Վերջին երեք բաղադրիչների հաշվարկը կատարվում է կենսանվազագույն բյուջեի կառուցվածքի հիման վրա, որը սահմանվում է 10 % առավել անապահով բնակչության ծախսերի փաստացի կառուցվածքի տվյալների համապատասխան:

¹⁶ Նույն տեղում էջ 91:

Օրինակ 18.2. Ենթադրենք սահմանված է նվազագույն սպառողական զամբյուղի հետևյալ կառուցվածքը. սննդամթերք՝ 68.3%, ոչ պարենային ապրանքներ՝ 19.1%, վճարովի ծառայություններ՝ 7.4%, հարկեր և պարտադիր վճարներ՝ 5.2%: Ընթացիկ ժամանակաշրջանում նվազագույն պարենային «զամբյուղի» արժեքը կազմել է 300 դ.մ.:

Որոշենք նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը.

$$C = 300 \cdot \frac{19.1}{68.3} = 83.9 \text{ դ.մ.},$$

$$D = 300 \cdot \frac{7.4}{68.3} = 32.5 \text{ դ.մ.},$$

$$E = 300 \cdot \frac{5.2}{68.3} = 22.8 \text{ դ.մ.},$$

$$A = 300 + 83.9 + 32.5 + 22.8 = 439.2 \text{ դ.մ.} :$$

Ներկայումս ՀՀ-ում նյութական աղքատության գնահատման հիմքում ընկած են բացարձակ աղքատության գծի երկու չափանիշներ՝ *պարենային գիծ* և *աղքատության ընդհանուր գիծ*:

Քանի որ մինչ այժմ հանրապետությունում պաշտոնապես չի սահմանված նվազագույն սպառողական զամբյուղը, աղքատության մակարդակը գնահատվում է տնային տնտեսությունների փաստացի ծախսերի հիման վրա:

Աղքատության պարենային գիծը հաշվարկելու համար առանձնացվում են սննդամթերքի ամենահաճախակի օգտագործվող 24 տեսակներ: Այնուհետև հաշվարկվում է սննդամթերքի փաստացի միջին սպառումը մեկ շնչի հաշվով (3-7-րդ դեցիլներում կենտրոնացված աղքատ բնակչության համար) և կատարվում է վերահաշվարկ՝ նկատի ունենալով Պարենի համաշխարհային կազմակերպության (FAO) կողմից առաջարկվող սպառման էներգետիկայի մակարդակը (օրական 2100 կկալ): Ընդունված նվազագույն պարենային զամբյուղի դրամական արտահայտությունը համարվում է աղքատության պարենային գիծ:

Պարենային զամբյուղի արժեքը վերահաշվարկելով ոչ պարենային ապրանքների և ծառայությունների ծախսերի գործակցով, ստանում են փաստացի սպառողական զամբյուղը կամ *աղքատության ընդհանուր գիծը*:

Տնային տնտեսություններն ըստ աղքատության չափանիշների բաժանվում են երեք խմբի.

1. *Շատ կամ ծայրահեղ աղքատ* են համարվում այն տնային տնտեսությունները, որոնց մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական ընթացիկ ծախսերը ցածր են աղքատության պարենային գծից:

2. *Աղքատ* են համարվում այն տնային տնտեսությունները, որոնց մեկ շնչի հաշվով միջին ընթացիկ ծախսերը ցածր են աղքատության ընդհանուր գծից:

3. Ոչ աղքատ են համարվում այն տնային տնտեսությունները, որոնց մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական ընթացիկ ծախսերը բարձր են աղքատության ընդհանուր գծից:

2002թ. ՀՀ-ում աղքատության պարենային գիծը գնահատվել է 8316 դրամ՝ ամսական մեկ հատուն ամդամի հաշվով, իսկ աղքատության ընդհանուր գիծը 12111 դրամ¹⁷:

Սղյուսակ 18.6

ՀՀ-ում աղքատության հիմնական ցուցանիշների դինամիկան 1996-2002թթ.

Ցուցանիշներ	1996	1999	2001	2002
Ոչ աղքատ բնակչություն	45.3	45.0	49.1	50.3
Աղքատ բնակչություն	27.0	32.1	34.9	36.6
Շատ աղքատ բնակչություն	27.7	22.9	16.0	13.1
Աղքատության խորություն	21.5	19.0	15.1	13.5
Աղքատության սրություն	11.1	9.0	6.1	5.2
Ջինիի գործակից				
ընթացիկ եկամուտների	0.602	0.593	0.535	0.451
ընթացիկ ծախսերի	0.444	0.372	0.344	0.325

18.4. Բնակչության՝ ըստ կենսամակարդակի շրջանակում և ցուցանիշները

Նյութական բարիքների և ծառայությունների սպառման բնակչության անհավասարությունը նշանակալի չափով պայմանավորված է ստացվող եկամուտների անհավասարությամբ: Բնակչության տնտեսական շերտավորման չափման հիմքում ընկած է բնակչության առանձին խմբերի միջև եկամուտների բաշխման անհավասարության վերլուծությունը: Բնակչության՝ ըստ կենսամակարդակի շերտավորման (դիֆիրենցիացիայի) գնահատման համար օգտագործվում են հետևյալ ցուցանիշները.

- բնակչության բաշխումն ըստ մեկ շնչին ընկնող դրամական եկամուտների,
  - բնակչության եկամուտների շերտավորման գործակիցները,
  - դրամական եկամուտների ընդհանուր ծավալի բաշխումն ըստ բնակչության տարբեր խմբերի,
- եկամուտների կենտրոնացման (կոնցենտրացման) գործակիցը (Ջինի ինդեքս):

Բնակչության՝ ըստ եկամուտների մակարդակի շերտավորման առանձնահատկություններն ուսումնասիրելու համար օգտագործվում են բաշխման շարքերի կառուցվածքային բնութագրիչներ (մոդա, մեդիանա, քվարտիլ, դեցիլ և այլն):

Մոդայական եկամուտը (Mo) բնակչության մոտ եկամտի առավել հաճախակի հանդիպող (ամենամեծ հաճախականությունն ունեցող) մակարդակն է: Այն որոշվում է հետևյալ բանաձևով.

¹⁷ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2003, էջ 62:

$$M_o = x_{M_o} + k \frac{f_{M_o} - f_{M_o-1}}{(f_{M_o} - f_{M_o-1}) + (f_{M_o} - f_{M_o+1})} =$$

$$= 400 + 100 \frac{0.20 - 0.15}{(0.20 - 0.15) + (0.20 - 0.10)} = 433.3:$$

Օրինակ 18.3. Կառուցվածքային բնութագրիչների հաշվարկը ցույց տանք հետևյալ աղյուսակի պայմանական տվյալների հիման վրա.

Ամսական միջին դրամական եկամուտները մեկ շնչի հաշվով, դրամական միավոր	Բնակչության տեսակարար կշիռը ընդամենի նկատմամբ, f	Կուտակված տեսակարար կշիռները, F'	Միջակայքի մեջտեղի արժեքը, x	Գումարային եկամուտը		
				$L =$	տեսակարար կշիռը,	Կուտակված տեսակարար կշիռները,
				$x \cdot f$	$\frac{L}{\sum L}$	
1	2	3	4	5	6	7
Մինչև 100	0.03	0.03	50	1.5	0.003	0.003
100-200	0.10	0.13	150	15.0	0.030	0.033
200-300	0.12	0.25	250	30.0	0.060	0.093
300-400	0.15	0.40	350	52.5	0.105	0.198
400-500	0.20	0.60	450	90.0	0.181	0.379
500-600	0.10	0.70	550	55.0	0.110	0.489
600-700	0.07	0.77	650	45.5	0.091	0.580
700-800	0.06	0.83	750	45.0	0.090	0.670
800-900	0.05	0.88	850	42.5	0.085	0.755
900-1000	0.04	0.92	950	38.0	0.076	0.831
1000 և բարձր	0.08	1.00	1050	84.0	0.169	1.000
Ընդամենը	1.00		-	499.0	1.00	-

Մեդիանական եկամուտը (Me) համակցությունը երկու հավասար մասի կիսող եկամտի մակարդակն է. բնակչության կեսն ունի մեդիանական եկամուտը չգերազանցող միջին եկամուտ, իսկ մյուս մասը՝ գերազանցող.

$$Me = x_{Me} + k \frac{1/2 \sum f - F'_{Me-1}}{f_{Me}} = 400 + 100 \frac{0.5 \cdot 1.0 - 0.4}{0.20} = 450:$$

Համանմանորեն որոշվում են քվարտիլները (համակցությունը չորս հավասար մասի կիսող եկամտի մակարդակները), քվինտիլները (հինգ հավասար մասի կիսող), դեցիլները (տաս հավասար մասի կիսող) պերցենտիլներ (հարյուր հավասար մասի):

Կատարենք առաջին և իններորդ դեցիլների հաշվարկը.

$$D_1 = x_{D_1} + k \frac{1/10 \sum f - F'_{D_1-1}}{f_{D_1}} = 100 + 100 \frac{0.1 \cdot 1.0 - 0.03}{0.10} = 170,$$

$$D_9 = x_{D_9} + k \frac{9/10 \sum f - F'_{D_9-1}}{f_{D_9}} = 900 + 100 \frac{0.9 \cdot 1.0 - 0.88}{0.04} = 950:$$

Բնակչության առանձին խմբերի միջև եկամուտների բաշխման անհավասարության կարևորագույն ցուցանիշ է հանդիսանում եկամուտների շերտավորման դեցիլային գործակիցը, որը ցույց է տալիս, թե քանի անգամ է 10% ամենաապահով բնակչության նվազագույն եկամուտը գերազանցում 10% առավել անապահով բնակչության առավելագույն եկամուտը: Այն հաշվարկվում է իններորդ և առաջին դեցիլների համադրությամբ.

$$K_D = \frac{D_9}{D_1} :$$

Բերված օրինակում այն հավասար է 5.6-ի.

$$K_D = \frac{950}{170} = 5.6 :$$

Ֆոնդերի գործակիցը չափում է 10% ամենաբարձր եկամուտներով բնակչության և 10% ամենացածր եկամուտներով բնակչության միջին եկամուտների հարաբերությունը.

$$K_F = \frac{\bar{x}_{10}}{\bar{x}_1} :$$

որտեղ՝

$\bar{x}_{10}$ և $\bar{x}_1$ - համապատասխանաբար 10% ամենաապահով և առավել անապահով բնակչության միջին եկամուտն է մեկ շնչի հաշվով:

Բերված օրինակում ֆոնդերի գործակիցը հավասար է՝

$$\bar{x}_1 = \frac{50 \cdot 3 + 150 \cdot 7}{3 + 7} = \frac{1200}{10} = 120 \text{ դ.մ.},$$

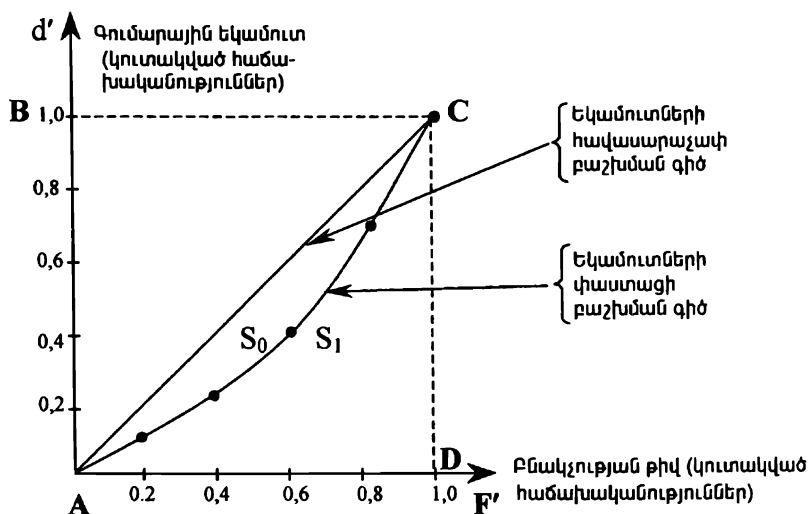
$$\bar{x}_{10} = \frac{950 \cdot 2 + 1050 \cdot 8}{2 + 8} = \frac{10300}{10} = 1030 \text{ դ.մ.},$$

$$K_F = \frac{1030}{120} = 8.6 :$$

Դետաքորբորություն է ներկայացնում նաև բնակչության տարբեր խմբերի միջև եկամուտների ընդհանուր գումարի բաշխման ուսումնասիրությունը: Օրինակ՝ կարելի է կատարել հարցադրում, թե որքան է բնակչության որոշակի խմբի տեսակարար կշիռը եկամուտների ընդհանուր հանրագումարի մեջ, կամ բնակչության որ մասն է տիրում գումարային եկամուտների որոշակի մասը: Այդպիսի հարցադրումը թույլ է տալիս վերլուծել եկամուտների կենտրոնացման աստիճանը բնակչության տարբեր խմբերի համար և քանակապես գնահատել դրանց բաշխման անհավասարությունը: Վերլուծության գործիք է հանդիսանում Լորենցի կորը և դրա հիման վրա հաշվարկվող եկամուտների կենտրոնացման ինդեքսը (Ֆինիի գործակից):

Լորենցի կորի կառուցման համար բնակչությունը ստորաբաժանվում է խմբերի, որոնք հավասար են ըստ բնակչության թվաքանակի և տարբերվում են մեկ շնչին ընկնող եկամտի մեծությամբ: Յուրաքանչյուր խմբի համար որոշվում են հաճախականությունները (հարաբերական արտա-հայտությամբ)՝ տեսակարար կշիռները բնակչության ընդհանուր թվաքանակում և եկամուտների հանրագումարում, իսկ դրանց հիման վրա՝ կուտակված հաճախականությունները: Ուղղանկյուն կոորդինատային համակարգի արսցիսի վրա տեղադրում են կուտակված հաճախականությունների խմբերն ըստ բնակչության թվաքանակի, իսկ օրդինատի վրա՝ գումարային եկամտի կուտակված հաճախականությունները:

Եկամուտների փաստացի բաշխմանը համապատասխանող գծեր շեղվում է հավասարաչափ բաշխման գծից, ընդ որում՝ էլ ավելի շատ, որքան որ նշանակալի է եկամուտների բաշխման անհավասարությունը (նկար 1): Համադրելով S_0 գծապատկերի և ABC եռանկյան մակերեսները (որը հավասար է $S_0 + S_1$ կամ 0.5-ի), ստանում են եկամուտների բաշխման անհավասարաչափության աստիճանի քանակական գնահատականը՝ *Ջինիի գործակիցը*: Այդ ցուցանիշը կարող է ընդունել զրոյից մեկ արժեքներ: Որքան բարձր է ցուցանիշի արժեքը, այդքան ավելի անհավասարաչափ են բաշխված եկամուտները հասարակության մեջ:

Նկար 1. Լորենցի կորը

Ջինիի գործակիցը կարող է որոշվել հետևյալ բանաձևով.

$$K = \frac{S_0}{S_0 + S_1} = \frac{S_0}{0.5} = 2S_0 = 1 - 2S_1 =$$

$$= 1 - \sum_{i=1}^n (F'_i - F'_{i-1})(d'_{i-1} + d'_i),$$

որտեղ՝ F'_i - i -րդ խմբի բնակչության կուտակված տեսակարար կշիռն է, d'_i - i -րդ խմբի գումարային եկամտի կուտակված հաճախականությունը, ընդ որում $F'_0 = 0$ և $d'_0 = 0$:

Այդ բանաձևը կարող է ձևափոխվել և գրառվել հետևյալ կերպ.

$$K = \sum_{i=1}^{n-1} F'_i d'_{i+1} - \sum_{i=1}^{n-1} F'_{i+1} d'_i \text{ կամ } K = 1 - 2 \sum_{i=1}^n F_i d'_i + \sum_{i=1}^n F_i d_i$$

Եթե բնակչության ստորաբաժանված խմբերն ունեն հավասար թվաքանակ, ապա Ջինիի գործակիցը կարող է որոշվել ավելի պարզ բանաձևով.

$$K = 1 + m - 2m \sum_{i=1}^n d'_i,$$

որտեղ՝ m բնակչության ընդհանուր թվում յուրաքանչյուր խմբի տեսակարար կշիռն է:

Հաշվարկենք Ջինիի գործակիցը օրինակ 19.2.-ի տվյալներով: Այն կատարելու համար վերախմբավորենք տվյալները՝ ստեղծելով ըստ բնակչության բաշխման տեսակարար կշիռների հավասարամեծ խմբեր (20%): Օրինակ՝ առաջին խմբում կներառվեն առաջին խմբի գումարային եկամուտների տեսակարար կշիռները և երրորդի մի մասը:

Այժմ որոշենք ամենացածր եկամուտներով 40% բնակչության համախառն եկամուտների տեսակարար կշիռը (առաջին չորս խմբի գումարը).

$$d'_1 = 0.003 + 0.03 + \frac{0.20 - 0.13}{0.12} \cdot 0.06 = 0.07,$$

$$d'_2 = 0.20, \quad d'_3 = 0.38,$$

$$d'_4 = 0.58 + \frac{0.80 - 0.77}{0.06} \cdot 0.09 = 0.62, \quad d'_5 = 1.00:$$

Աղյուսակ 18.7

Բնակչության դրամական եկամուտների ընդհանուր ծավալի բաշխվածությունը

Ըստ եկամուտների մակարդակի բնակչության կարգավորված 20%-անոց խմբերը	Բնակչության ընդհանուր թվաքանակում կուտակված տեսակարար կշիռը, F'_i	Գումարային եկամուտում կուտակված տեսակարար կշիռը d'
1 (ամենացածր եկամուտներով)	0.2	0.07
2	0.4	0.20
3	0.6	0.38
4	0.8	0.62
5 (ամենաբարձր եկամուտներով)	1.0	1.00

Դիտարկված բաշխման համար հաշվարկենք Ջինիի գործակիցը վերոնշյալ բանաձևերով.

$$K = 1 - \left[\frac{0.2 \cdot 0.07 + 0.2 \cdot (0.07 + 0.20) + 0.2 \cdot (0.20 + 0.38) +}{0.2 \cdot (0.38 + 0.62) + 0.2 \cdot (0.62 + 1.0)} \right] = 1.0 - 0.71 = 0.29,$$

$$\begin{aligned} K &= (0.2 \cdot 0.20 + 0.4 \cdot 0.38 + 0.6 \cdot 0.62 + 0.8 \cdot 1.0) - \\ &\quad - (0.4 \cdot 0.07 + 0.6 \cdot 0.20 + 0.8 \cdot 0.38 + 1.0 \cdot 0.62) = \\ &= 1.37 - 1.08 = 0.29, \end{aligned}$$

$$K = 1.0 + 0.2 - 2 \cdot 0.2 \cdot 2.27 = 1.2 - 0.91 = 0.29:$$

18.5. Մարդկային զարգացման ինդեքսի հաշվարկը

Համաշխարհային հանրության մեջ վերջին տասնամյակներում լայն ճանաչման է արժանացել մարդկային զարգացման հայեցակարգը, ըստ որի «մարդու զարգացման իրական հիմքը բոլորի կենսապահանջների համընդհանուր ճանաչումն է: Ջարգացումը պետք է բոլոր անհատներին հնարավորություն ընձեռի ըստ ամենայնի ծավալել իրենց մարդկային ունակությունները բոլոր ասպարեզներում՝ տնտեսական, հանրային, մշակութային և քաղաքական»¹⁸:

Մարդկային զարգացումը (ՄԶ) մարդկանց դիտում է որպես տնտեսական աճի ու զարգացման միջոց և, ամենակարևորը, որպես զարգացման գերագույն նպատակ: Նպատակը հանդիսանում է մարդկանց կյանքի որակը: Մարդկային զարգացման հիմնադրույթներից մեկը մարդու ընտրության հնարավորությունները և կարողությունները ընդլայնելու և գալիք սերունդներին նույն հնարավորությունից չզրկելու համընդհանուր մտահոգությունն է:

ՄԶ-ն կոլեկտիվ հասկացություն է, ամբողջ աշխարհի քաղաքակրթության նվաճում: Ի տարբերություն զարգացման մնացած հայեցակարգերի, որոնք ըստ էության հանդիսանում էին ընտրովի և հիմնավորվում տարբեր դասակարգերի, խավերի շահերի հիման վրա, այս գաղափարը համամարդկային զարգացման արդյունք է:

Տասնամյակներ շարունակ յուրաքանչյուր երկրի զարգացման աստիճանը բնութագրվել է մեկ շնչին ընկնող համախառն ազգային արդյունքով (ՀԱԱ): 60-ական թվականներին զարգացման ամփոփ բնութագրիչ ընտրվեց բնակչության կյանքի միջին տևողությունը: Հնարավոր է գտնել նաև այլ եզակի ցուցանիշ ու երկար շարունակել այդպիսի ցուցանիշների որոնումը:

80-ական թվականների վերջերին ՄԱԿ-ը մշակեց մեթոդաբանություն, ըստ որի դասակարգվում է զարգացման աստիճանը՝ ամփոփ ձևով

¹⁸ «Մարդկային զարգացման զեկույց», Հայաստան, 1996, էջ 2:

օգտագործելով մի քանի ցուցանիշներ: Այստեղ հաշվի են առնվում ՀԱԱ-ի և կյանքի միջին տևողության մասին թե՛ նախկին գաղափարները և թե՛ նոր գաղափարներ գրագիտության և կրթության մասին: Հարկ է նշել նաև, որ սա ճանաչողության վերջին աստիճանը չէ, և այդ ամփոփ ցուցանիշի որոշումները կշարունակվեն: Սակայն համաշխարհային մասշտաբով սա է առաջին ընդունվում որպես մարդկային զարգացման գործընթացի հիմք:

Տարբեր երկրների մարդկային զարգացման ճշգրիտ պատկերն ստանալու համար Միացյալ ազգերի զարգացման ծրագիրը (ՄԱՃԾ կամ UNDP) մշակել է գնահատման նոր քանակական չափանիշ՝ Մարդկային զարգացման ինդեքսը (ՄՁԻ), որը հիմնվում է երեք ցուցանիշների վրա՝ երկարակյան, կրթական մակարդակ և կենսամակարդակ:

Երկարակյանը չափվում է նորածնի կյանքի միջին տևողությամբ, կրթական մակարդակը՝ չափահասների գրագիտության և սովորողների համախառն թվի գործակիցների համադրումով, և կենսամակարդակը՝ մեկ շնչին ընկնող իրական համախառն ներքին արդյունքով (ՀՆԱ): Ինդեքսի կառուցման համար յուրաքանչյուր ցուցանիշի համար սահմանված են առավելագույն և նվազագույն արժեքներ.

- կյանքի միջին տևողությունը ծննդյան պահին՝ 25 և 85 տարի,
- գրագիտությունը և սովորողների թվի համախառն գործակիցը՝ 0 և 100%,

մեկ շնչին ընկնող իրական ՀՆԱ (ԳՀ)՝ 100 և 40000\$:

ՄՁԻ-ի յուրաքանչյուր բաղադրիչի առանձին ինդեքսները հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևի օգնությամբ՝

$$J_i = \frac{x_i - x_{i\min}}{x_{i\max} - x_{i\min}},$$

որտեղ՝

x_i - ցուցանիշի փաստացի արժեքն է,

$x_{i\max}$ - ցուցանիշի առավելագույն արժեքը,

$x_{i\min}$ - ցուցանիշի նվազագույն արժեքը:

Այսպես, օրինակ՝ կյանքի միջին տևողությունը (ամբողջ բնակչության համար) ՀՀ-ում 1999թ. հավասար է 71.9 տարվա, ուստի նույն ցուցանիշի ինդեքսը կկազմի՝

$$J_1 = \frac{71.9 - 25}{85 - 25} = \frac{46.9}{60} = 0.781:$$

Գրագիտության մակարդակը որոշվում է 15 և բարձր տարիքի բնակչության տեսակարար կշռով, որն ընդունակ է ինչպես հասկանալով կարդալ, այնպես էլ շարադրել առօրյա կյանքի վերաբերյալ համառոտ, սլարգ տեքստ: Այսպես, Հայաստանում, ըստ 1989թ. մարդահամարի, այն հավասար է 98.8%:

$$J_{21} = \frac{98.8 - 0}{100 - 0} = 0.988 :$$

Կրթության մակարդակը բնութագրող երկրորդ ցուցանիշը հանդիսանում է առաջին, երկրորդ և երրորդ մակարդակների բոլոր ուսումնական հաստատություններում սովորողների ցուցանիշը (տոկոսով՝ 7-22 տարեկանների ընդհանուր թվի մեջ): Այդ ցուցանիշի մեծությունն ստանալու համար անհրաժեշտ է 7-22 տարեկան սովորողների ընդհանուր թիվը (1999թ. ՀՀ-ում կազմում է 692 հազար մարդ) հարաբերել նշված տարիքի բնակչության թվի վրա (980 հազար մարդ), որի արդյունքում ստացվում է 70.6% ($692 \div 980 = 0.706$).

$$J_{22} = \frac{70.6 - 0}{100 - 0} = 0.706 :$$

Կրթական մակարդակի ինդեքսում երկրորդ ցուցանիշին տրվում է 1/3-ի չափով տեսակարար կշիռ, իսկ գրագիտության ցուցանիշին՝ 2/3-ի.

$$J_2 = \frac{2}{3} J_{21} + \frac{1}{3} J_{22} = \frac{2}{3} \times 0.988 + \frac{1}{3} \times 0.706 = 0.894 :$$

Սեկ շնչին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի ինդեքսի հաշվարկը 1999թ-ից կատարվում է հետևյալ բանաձևով.

$$J_3 = \frac{\lg x - \lg 100}{\lg 40000 - \lg 100} :$$

Հայաստանի ՀՆԱ-ն 1999թ. կազմել է 987443.7 մլրդ. դրամ, և եթե այն բաժանենք 164.3 դրամի (ըստ ՀԲ-ի մեթոդաբանության հաշվարկված գնողունակության համարժեքության՝ Հայաստանում 1 ԱՄՆ դոլարը կազմում է 164.3 դրամ)¹⁹, ապա կստանանք 6010 մլն. (ԳՀ) ԱՄՆ դոլար: Ստացված մեծությունը բաժանելով 1999թ. ՀՀ բնակչության միջին թվի վրա՝ ստանում ենք մոտ 2000 (ԳՀ) դոլար:

ՀՆԱ-ի ինդեքսը հավասար է՝

$$J_3 = \frac{\lg 2000 - \lg 100}{\lg 40000 - \lg 100} = \frac{3.3 - 2}{4.6 - 2} = \frac{1.3}{2.6} = 0.50 :$$

Վերջապես, Մարդկային զարգացման ինդեքսն ստանում են առանձին բնութագրիչների ինդեքսների պարզ միջին թվաբանականի բանաձևով՝

$$U2h = \frac{J_1 + J_2 + J_3}{3} = \frac{0.781 + 0.894 + 0.50}{3} = \frac{2.175}{3} = 0.725 :$$

¹⁹ «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղբյուրությունը», վիճակագրական վերլուծական զեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2002, էջ 95:

ՄՁԻ-ի հաշվարկումն ունի մեկ տասնամյակի պատմություն: 1990թ. Հայաստանի ՄՁԻ-ն հավասար էր 0.83, 1991թ. 0.80, 1992թ. 0.71, ինչի շնորհիվ էլ աշխարհում Հայաստանը (ըստ ՄՁԻ-ի վարկանիշի) զբաղեցնում է համապատասխանաբար 47-րդ, 53-րդ և 90-րդ տեղերը: Այդ տարիների ինդեքսի բարձր մակարդակը պայմանավորված է հիմնականում նրանով, որ հաշվարկներում օգտագործված որոշ պարամետրեր վերցվել են ԽՍՀՄ-ի միջին ցուցանիշներից, քանի որ ՀՀ-ի վերաբերյալ ՄԱԿ-ը վիճակագրություն չունի: Ինչևէ, 1991թ. Հայաստանը զբաղեցնում է չափազանց պատվավոր 53-րդ տեղը և իրենով սահմանափակում բարձր ինդեքսով երկրների շարքը (0.80-ից բարձր), իսկ 1992թ. սկսած՝ արդեն դասվում է ՄՁԻ-ի միջին մակարդակով երկրների շարքին (0.5-0.79): Ավելացնենք նաև, որ 1990-ական թվականներին այս ինդեքսը 0.7-ից ցածր է եղել:

ՄՁԻ-ի արժեքը ցույց է տալիս այն ճանապարհը, որը պետք է անցնի երկիրը, որպեսզի հասնի մարդկային զարգացման բարձր մակարդակի: Յուրաքանչյուր երկրի խնդիրը այն առավել արագ անցնելու ուղիներ որոնելն է: Հայաստանի համար այդ ճանապարհը ՀՆԱ-ի անշեղորեն աճն է, բայց միայն դա չպետք է լինի ուշադրության կենտրոնում: Վերջին տարիներին առողջապահության և կրթության ոլորտներում նկատվում են որոշակի բացասական միտումներ, մասնավորապես առկա են կյանքի միջին տևողության և սովորողների տեսակարար կշռի նվազման հետ կապված հիմնախնդիրներ: Ուստի հասարակության և կառավարության առաջնային խնդիրներից մեկը տնտեսական աճի և մարդկային զարգացման միջև ցանկալի կապի ձևավորումն է:

- 1) Курс социально-экономической статистики: Учебник (Под ред. проф. М.Г. Назарова) – М.: Финстат-информ, 2000.
- 2) Экономическая статистика: Учебник (Под ред. Ю.Н.Иванова) М, ИНФРА, 2000.
- 3) Салин В.Н., Шпаковская Е.П.: Социально-экономическая статистика: Учебник. – М.: Юристъ, 2001.
- 4) Колесникова И.И.: Социально-экономическая статистика: Учеб. пособие.— Мн.:Новое знание, 2002.
- 5) Статистика: Учебник (Под ред. И.И.Елизеевой) М., ВИТРЭМ, 2002.
- 6) Салин В.Н., Шпаковская Е. П.: Социально-экономическая статистика: Практикум: – М.: Финансы и статистика, 2003.
- 7) Чижова Л.П., Практикум, Учеб. пособие по социально-экономической статистике М.: Дашков и К, 2003.